

Урош В. Шуваковић¹
Универзитет у Београду,
Учитељски факултет
Катедра за филозофију и друштвене науке
Београд (Србија)

УДК 37.014.5(497.11)"1989/..."
316.42(497.11)"1989/..."
37.014:330.831.8(497.11)"1989/..."
Оригинални научни рад
Примљен 27/10/2019
Измењен 31/10/2019
Прихваћен 01/11/2019
doi: [10.5937/socpreg53-23765](https://doi.org/10.5937/socpreg53-23765)

НЕКИ (ДРУШТВЕНИ) АСПЕКТИ ОБРАЗОВАЊА У ТРАНЗИЦИОНОЈ СРБИЈИ²

Сажетак: У раду се разматрају промене кроз које је пролазило образовање у Србији – посебно оно високо – током периода транзиције, 1989–2019. године. На основу извршене анализе, аутор предлаже периодизацију промена у образовању и образовној политици у транзиционој Србији. Током овог трдеценијског транзиционог периода јасно се разликују, када је у питању високо школство, *до болоњска* и *болоњска* фаза. Указује се на то да је идеолошка подлога транзиционе реформе образовања у Србији, а посебно њене „болоњске фазе”, неолиберална, глобалистичка и антипросветитељска. Сврха образовања је измењена, па су и образовне установе постале „предузећа” која, уместо просветитељске улоге и стварања широкообразованих личности, добијају функцију стварања профита на образовању и истовремено образују младе људе за занимања која треба да допринесу порасту БДП-а као главном критеријуму курентности квалификација радне снаге. Извесно је да је читав процес као исход имао: инфлацију високообразованих, емиграцију најбољих, останак у земљи осредњих и слабих стручњака, недостатак кадрова свих врста, промоцију техничких „знања”, различите облике „системске образовне корупције” и запостављање друштвено-хуманистичких наука. Ово наравно треба посматрати и кроз призму „глобалне поделе рада”: земље периферије или полупериферије, попут других сировина, „извозе” своје најбоље стручњаке у земље центра, и на тај начин финансирају просперитет богатих, док истовремено та друштва остају у стагнирајућем или чак регресивном положају.

Кључне речи: образовна политика, транзиција, сврха образовања, „Болоњска реформа високог образовања”, „глобална подела рада”, емиграција образованих, Србија 1989–2019.

Уводне напомене

За разлику од глобализације, која представља законит процес друштвеног развитка, који је у друштвеним наукама различито именован у претходним фазама развоја тих

¹ uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs

² Рад је резултат истраживања у оквиру научноистраживачког пројекта ИИИ 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција” који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

наука³, постсоцијалистичка, прецизно постреалсоцијалистичка транзиција (Vidojević, 2005, str. 10) или, краће, транзиција јесте осмишљен и веома строго усмераван друштвени процес преласка некадашњих социјалистичких земаља у систем (нео) либералног капитализма. У том смислу транзиција представља „контрареволуцију са одложеном дејством од 70 до 45 година” (Šuvaković, 2013, str. 1051). Постојали су бројни теоретичари који су појам транзиција користили да би означили одређене друштвене промене. Поменимо нпр. Попера, Тофлера, Бела, Турена... Међутим, те промене су се одвијале *унушар* постојећег друштвеног система, унутар капитализма. Пад Берлинског зида и слом реалсоцијалистичког (СССР, централноевропске и источноевропске социјалистичке државе) и самоуправно-социјалистичког система (Југославија), међутим, толико је значајна, тектонска друштвена промена у свету, која је узроковала *промене система* у тим државама, да заслужује да се појмом транзиције искључиво означава таква врста преласка, посебно што је термин више него погодан да би одразио појам (Šuvaković, 2014, str. 11–25). Професор Печујлић је веома прецизно утврдио да су приватизација и прелазак на тржишну привреду „Архимедова полуга” овог процеса (Реџулић, 1997, str. 20). Међутим, ова суштинска промена морала је имати и подршку у грађанству, која је добијена „посредством манипулације њиховом свешћу” (Kara-Murza, 2011, str. 298). То је постигнуто по моделу ортопраксије (*ortopraxie*), како је то дефинисао Жак Елул, када емитована пропагандна порука тежи најпре промени понашања, а потом порука и промена понашања изазивају промену ставова и уверења као трајнијих облика мишљења (Ellul, 1962, p. 74). Ту почетну улогу замајца транзиционих промена и произведене „свести о њиховој нужности” обавили су масовни медији. Они су и касније наставили са буду

„слуге корпоративне идеологије, а не грађана; перпетуирањем лажне свести они индоктринирају масе нудећи им потрошачки заводљиву слику живота уместо њега самог! Њихова кључна обележја су: наклоњеност транснационалном капиталу, корпоративном капитализму и неолибералној идеологији, непријатељски однос према социјалдемократима, радничкој класи и националистима, подривање локалних култура, подржавање материјалистичке вредносне оријентације, продукција садржаја који промовишу сензационализам, насиље, неморал, лаку забаву, социјалну патологију, репрезентативну или хибридну стварност” (Jevtović, Aracki, 2013, str. 397–398).

Међутим, то је недовољно. Потребно је обезбедити да се нове, младе генерације системски социјализују у духу транзиције, тржишта, индивидуализма, глобализма – у Бековом схватању овог појма (Beck, 2000, str. 9). У складу с Алтисеровим налазом, та системска социјализација врши се путем образовног система, путем школе као институције.

„Један идеолошки апарат сигурно има доминантну улогу, иако нико не слуша пажљиво његову музику: тако је тиха! То је школа. Она узима децу из свих класа у врло младом добу, а потом годинама уз помоћ нових или старих метода, у доба када су деца `најрањивија`, стешњена између државног апарата породице и државног апарата школе, утискује `вештине` увијене у владајућу идеологију [...] или једноставно владајућу идеологију у чистом стању” (Althusser, 2015, str. 40).

³ Ово не значи да се и њоме не може управљати. На примеру епидемије великих богиња показали смо како је то могуће кроз историју ширења и ерадикације ове болести (Šuvaković, Baljošević, Obradović, 2014).

Сличан става има и Чомски: „школе су институције за индоктринацију и наметање модела послушног понашања. Школе су далеко од тога да стварају независне мислиоце; оне су кроз историју одувек играле институционалну улогу у систему контроле и присиле” (Chomsky, 2017, стр. 27–28).

Због свега наведеног било је потребно да се током друштвене транзиције изврше промене и у образовању. Његови улога и циљеви морали су се прилагодити новим друштвеним односима, новом друштвеном систему. Зато су се у транзиционим друштвима догодиле промене у образовном систему и образовној политици, због тога се на њима посебно инсистира. Те промене нису заобишле ни „светски центар”, али то није предмет нашег истраживања. Ипак, дужни смо да кажемо да у некадашњим социјалистичким земљама образовање „транзитира” вођено интересима светског центра и служећи његовим потребама. Извесно је да постоји спона између глобалних процеса који се одвијају на Земљи, интереса који нису једнаки у свим друштвима⁴ и промена у образовном систему и образовним политикама земаља у транзицији. У том смислу, Србија ће нам послужити као један од примера.

Фазе транзиције образовања у Србији

Српски социолози, избегавајући термин транзиција и користећи у том значењу термин трансформација⁵, говоре о периоду „блокиране” и „деблокиране” трансформације (в. нпр. Lazić, 2011, стр. 61–80). Наравно, први период је период када је председник Србије и СРЈ био Слободан Милошевића, а други онај који је наступио после 5. октобра 2000. Не улазећи у расправу о овој класификацији⁶, указујемо на то да она за предмет нашег истраживања, а то су промене у образовању у транзиционом периоду Србије (1989–2019), и није од великог значаја. Разлог је једноставан: у првом периоду, 1989–2000, постоје одређене промене у образовној политици Србије, али су оне тек у повоју, а тамо где се могу мерити, релативно су скромне по обухвату. Оне нису безначајне, пошто ће неке од њих у наредној фази постати правило. Такође, важне су с обзиром на то да су у односу на социјалистички период те промене представљале појаве које су раније сматране недопуштеним. Овде ћемо их изложити применом принципа енумерације.

1. У периоду 1989–2000. образовна политика Србије измењена је у следећим сегментима:

1.1. Извршена је „демарксизација” и „детитоизација” школског система. Марксизам је укинут као обавезни средњошколски и факултетски предмет, укинуте су и студије за професора марксизма. На факултетима је овај предмет замењен социологијом (општом или посебном, у зависности од факултета). Изменама законских и подзаконских аката 1990. и 1991. године у свим гимназијама и средњим

⁴ Поготову су различити између земаља светског центра и земаља периферије и полу-периферије, да употребимо Волерстинову (Wallerstein) типологију.

⁵ О значајној разлици између друштвене трансформације и транзиције (в. Šuvaković, 2014, стр. 2–3, 11–23).

⁶ Највише због недостатка простора, пошто би расправа о оваквој подели изискивала много више простора, нарочито када се ради о критеријумима класификације.

школама као посебан предмет⁷ је уведена Социологија (Јарић, 2012, стр. 105–106). Ова ауторка истиче да „најзначајнија промена унутар пројектованих циљева и задатака овог предмета је одустајање од идеолошког дискурса који је доминирао образовним систем током неколико претходних декада” (Јарић, 2012, стр. 106)⁸. „Детитоизација” се огледала у уклањању Титових фотографија из уџбеника⁹, изостављања песама о другу Титу, НОБ-у из наставних планова и програма српскохрватског језика (који је преименован у српски)¹⁰. Исти садржаји бивали су другачије интерпретирани, при чему се одустало од обавезне марксистичке, касније и југословенске интерпретације, чак и када неки садржаји нису мењани (в. Костић, 2019). Да ли се ово може назвати деидеологизацијом? Нама се чини да је један теоријски правац (марксистички) и идеолошки дискурс (специфично код нас – титоистички и југословенски самоуправно-социјалистички) постепено замењиван другим и различитим теоријским дискурсима, свакако немарксистичким, који своје утемељење имају у капиталистичком друштву. Од идеолошких предмета, осим Марксизма, укинута су Општенародна одбрана и друштвена замозаштита (ОНО и ДСЗ)¹¹, и то како на завршним годинама средњег образовања, тако и на првим годинама факултета. Сам Факултет одбране и заштите одлуком Владе Републике Србије из априла 1993. престао је да уписује студенте на прву годину студија, чиме се појавила могућност гашења ове високошколске установе. То се ипак није догодило пошто је факултет реформисан, одустало се од концепције ОНО и ДСЗ, тако да је ова установа данас један од факултета Универзитета у Београда за чије програме постоји највеће интересовање студената;

1.2. Осниване су прве високе школе и факултети, касније универзитети (БК универзитет, Мегатренд, Европски универзитет). Школарине на њима су изразито високе и омогућују практично само имућнима да у тим установама похађају студије;

1.3. Законом о универзитету из 1992. године уведена је категорија „студенти који плаћају школарину”. Ово је изазвало велике расправе у највишим органима тада владајуће Социјалистичке партије Србије, пошто су поједини чланови руководства сматрали да је то у директној супротности с програмом странке. Међутим, и поред увођења ове категорије студената, уписном политиком настојало се да што већи број студената буде уписиван на буџет. Ако упоредимо податке о броју одобрених буџетских и самофинансирајућих места на факултетима из шк. 1993/94, видећемо да је удео самофинансирајућих студената на сваком од универзитета испод 1/3 укупног броја студената који уписују прву годину основних студија (Табела 1). Држава се старала о томе да обезбеди довољан број места за студенте на буџету.

⁷ Уместо дотадашњег Марксизма, Основа науке о друштву и друштвеног уређења и других предмета који су имали хибридан карактер.

⁸ План и програм овог предмета није мењан све до јула 2010. године (Јарић, 2012, стр. 106).

⁹ У Читанци за V разред основне школе, аутора П. Илића и М. Петровића, из 1995, „посебно место припада репродукцији Бој на Косову јер сада она отвара читанку уместо Титових слика за које је годинама уназад било резервисано место прве иконицке поруке (на првој страници) у читанци” (Костић, 2019, стр. 213).

¹⁰ Ипак, када је реч о историји, нису довођени у питање научни ставови о партизанској антифашистичкој народноослободилачкој борби.

¹¹ Од 1990. Одбрана и заштита, када је и матични факултет променио име у Факултет одбране и заштите.

Из наведеног се уочава да су се већ у овом периоду, без обзира на „блокираност транзиције”, стварале претпоставке за развој идеолошке матрице (нео)либералне демократије на којој почива савремено грађанско друштво. Показатељ тога је легитимисање социјалног раслојавања путем образовног система, као и промена теоријско-идеолошких позиција на основу којих се врши системска социјализација младих.

Период после 2000, када је образовна политика у питању, може се поделити у две потфазе:

2. 2000–2005. године (в. више Maksić, Gašić Pavišić, 2007, стр. 16–24). Ова потфаза карактерише се отвореном промоцијом неолибералне платформе у образовању:

2.1.1. Основане су и прве приватне средње школе и гимназије;

2.1.2. Показале су се изразите недоследности у погледу лаичког карактера школе, пошто се као предмет под притиском Српске православне цркве у школама уводи Веронаука, а Православно-богословски факултет враћа у састав Универзитета у Београду;

2.1.3. Као алтернативни предмет Веронауци уведено је Грађанско васпитање. Док је први предмет теолошког, па према томе конзервативног карактера, овај други је чисто идеолошког, либерално-демократског, глобалистичког и евроинтеграцијског усмерења. Овде треба имати на уму упозорење Чомског: „Што је већа потреба да се прича о идеалима демократије, то обично значи да је систем мање демократски уређен” (Chomsky, 2017, стр. 28). И заиста, лако се може уочити да у овом предмету нема места за државу и нацију, већ само за свет, Европу или локални, чак лични идентитет. Увођење Грађанског образовања као

„промена у српском образовању оправдавала се изричито или прећутно, као политичка потреба за `интеграцију у Европу`, односно, у ширем смислу речи, као још један захтев транзиције. Другим речима, образовање треба да помогне преласку из социјализма у модерно капиталистичко друштво... образовни циљ је да се вредности колективитета – нације, државе, класе – замене индивидуалним вредностима а одлука у име ентитета заједнице, замени одлуком у име појединца” (Avramović, 2004, стр. 175, 180).

Међутим, као и у друге „реформе” извођене напречац, тако и овде није до краја промишљено – ко ће предавати те предмете, какав ће они садржај имати и који ће се уџбеници користити у ком разреду. Таква ситуација остала је до данас. Школованог кадра нема, па веронауку држе вероучитељи које одреди у локалу доминантна верска заједница, док Грађанско васпитање и образовање предаје учитељ или наставник ма које струке – који нема довољан фонд часова. Да ситуација буде гора, у неким срединама се часови грађанског користе нпр. за спортске активности или се уопште не одржавају...;

2.1.4. Ако је за прву фазу била карактеристична „демарксизација” и „детитоизација” образовног система, у првој потфази друге фазе транзиције образовања карактеристична је његова – *десрбизација*. У 2005. години, пише колега Антонић, који је прелиставао књиге у издању „Креативног центра” – *Буквар, Чиштанку, Свей око нас* и

„остале књиге за први разред, приметно сам да се нигде не помиње име земље у којој живе ђаци. Наиме реч `Србија` није постојала ни у једној књизи, ни у једном

тексту. Чак и придев `српски` помињао се само једном, у причи о Св. Сави. Тај придев се иначе систематски избегавао, чак и тамо где је било природно да се он употреби. Рецимо, постојала је `јеврејска народна песма`, или `индијска народна прича`. Али није постојала `српска народна` песма или прича. Оне су биле само `народне`. Као да једино у Србији живи неки безимени, апстрактни народ, који има своју књижевност, али не и своје име” (Antonić, 2008, str. 156–157).

Аутор цитираног текста ову појаву с правом повезује са залагањем овдашњег Хелсиншког одбора за људска права у вези са потребом „денацификације Србије”. Било је потребно на Србију и Србе свалити сву кривицу за збивања деведесетих година XX века и истовремено радити на замени дотадашње друштвене елите новом, с другачијом свешћу, а за то је основно оруђе – школа. У изградњи таквог, новог, „денацификованог” грађанског друштва, „образовању (и медијима) припада кључна улога” (Avramović, 2004, str. 185)

У идеолошком смислу, за ову фазу карактеристично је и промовисање идеје о два антифашистичка покрета у Србији токо Другог светског рата – партизанског и четничког! Децембра 2004. Народна скупштина Републике Србије гласовима десничарских партија усвојила је закон којим се изједначавају права припадника та два покрета. То је последично произвело и историјски ревизионизам: нови уџбеници историје ову политичку одлуку узимају као научну истину, без икаквог критичког преиспитивања (в. нпр. Šarenac, 2019, str. 127–134);

2.1.5. С претходним је повезана и законска демонополизација издавања уџбеника. Од 2002. за тај посао више није овлашћен искључиво јавни издавач – ЈП „Завод за уџбенике”, Београд, већ и други, приватни издавачи, који добију лиценце и чија издања добију акредитацију Завода за унапређивање васпитања и образовања, који је у међувремену основан. Погубност оваквог решења показале се у наредним годинама;

2.1.6. На Универзитету у Београду покушано је спровођење лустрације¹² професора који нису били по вољи постпетооктобарском режиму¹³, али је та иницијатива брзо замрла, а они који су удаљени из наставе или враћени у нижа наставничка звања, и због тога су поднели судске тужбе, после вишегодишњих судских спорова враћени су на посао и у звања уз исплаћене високе надокнаде. Ипак, у читавој Србији су смењени ректори, проректори, највећи број декана факултета, али и директори скоро свих основних и средњих школа. Критеријуми су били искључиво – политички. Већи број младих отишао је у иностранство ради школовања или усавршавања, али се веома мало њих вратило у земљу. У другој потфази ова тенденција постала је још израженија;

¹² О појму лустрација и декомунизација (в. Šuvaković, 2017). У тој функцији је било и усвајање Закона о универзитету 2002. године (University Law, 2002). Његовим члановима 141. и 142. била је предвиђена „подложност преиспитивања” звања стечених према Закону о универзитету из 1998. године. Требало је удаљити из наставе универзитетске професоре који су на неки начин партиципирали у власти до 2000. године. То је био пре свега политички обрачун. У прилог томе говори чињеница да је право покретања таквог поступка, осим катедре као стручног органа, имао и декан, на чији је избор власт имала велики утицај.

¹³ Интересантно је приметити да се и сада, као и непосредно после II светског рата, највећи ентузијазам да елиминишу своје колеге из наставе појавио код наставника Медицинског факултета у Београду. Преиспитан је избор чак 60 наставника, а „изборно веће је тајним гласањем оспорило звање за 33 наставника” (Ast, 2002).

Суштински гледано, неке од тенденција из фазе тзв. блокиране транзиције у области образовања сада су се само још више искристалисале. Међутим, за разлику од претходног периода, када је патриотизам сматран врлином, посебно је важна новина да је у овом периоду већ на делу процес „расрбљавања”, „дух самопорицања” (Ломпар) и „аутошовинизма” (Ђирјаковић), и да се спроводи путем системске школске социјализације,

2.2. С обзиром на њен значај, читава прву фазу, и прву „потфазу” друге фазе (1989–2005) можемо сматрати *до болоњском*, а септембра 2005, с усвајањем Закона о високом образовању, започела је *болоњска* фаза. Она се, наравно, односи на универзитет, јер „беда европских високих школа има своје име: Болоња” (Liesmann, 2008, str. 89)¹⁴. Међутим, она има и допунско, конотативно значање код нас – „болоњизација” је постала метафора за пропадање просвете у Србији уопште.

Ову фазу карактеришу следеће промене у образовној политици:

2.2.1. Уместо Закона о универзитету, септембра 2005. усвојен је Закон о високом образовању. Њиме су у наш високообразовни систем имплементирана „Болоњска начела”, која је наша влада прихватила потписујући Берлински коминике 2003. године. Ово је урађено олако, иако не напречац,¹⁵ како с правом указује Јасмина Петровић,

¹⁴ Поједини наши аутори полемишу с Лисманом критикујући његов став према „болоњском процесу”. „Расправе о Болоњској декларацији се понекад воде, а да се, често, не разумеју основне друштвене претпоставке њеног доношења и усвајања. Ламентирање над `кварењем` универзитета (срзавање угледа, снижавање критеријума...) (Liesmann) превиђа да је универзитет битно изменио своју друштвену улогу, да више није „одгајилиште“ за елиту већ да је постао систем масовне производње `human resources`. Универзитет само прати кретања и промене које се дешавају изван њега” (Popović, Đorić, 2011, str. 306). У овој критици, која је потпуно на становишту неолиберализма – на ком је и „болоњски процес” – треба уочити следеће: а) универзитети одавно већ нису „одгајилиште за елиту”, већ су места која омогућавају масовно високо образовање. У великој мери то је заслуга социјализма (уп. Miladinović, 2011, str. 35), током ког су нпр. настали сви државни универзитети у Србији, изузев Универзитета у Београду и Државног универзитета у Новом Пазару. Па ипак, масовно факултетско школовање је било у просветитељској функцији образовања кадра за друштвени развој, а не „људских ресурса”, пошто су људи – људи, а ресурси су – дрво, угљал и сл. Неолиберали ово не разликују. Тврдња о промени друштвене улоге универзитета је тачна утолико што су на студије некада долазили они који су били најбољи или међу бољима да би стекли фундаментална знања, док се данас на универзитете уписују „студенти који су по способностима чак *испод просека* своје генерације... То је, наравно, морало да води паду квалитета, снижавању критеријума и генерално, смањењу угледа универзитета, али то је била цена која се морала платити да би институције (или систем) високог школства обавио улогу која му је намењена и коју је сам преузео” (Popović, Đorić, 2011, str. 317, 318). Овде наглашавамо да универзитет није преузео никакву улогу самостално, пошто „Болоњску декларацију” нису иницирали ректори европских универзитета, нису чак ни министри просвете и науке, већ министри иностраних послова. Дакле, одлука о „болоњском процесу” је била политичка, а не просветна. А каква је улога намењена универзитетима? Одговор је јасан, и ту смо сагласни с овим ауторима: „масовна производња високо стручне радне снаге” (Popović, Đorić, 2011, str. 317, 318)... „`Болоњски процес` није ништа друго него стандардизовање које прати сваку масовну производњу” (Popović, Đorić, 2011, str. 320).

¹⁵ Не мислимо да је случајно што је већ 1999. основана Алтернативна академска образовна мреже (ААОМ) на којој се „школују” студенти који су апсолвирани или завршили основ-

„без дубљег промишљања вредносног фундаментума таквих настојања и могућих негативних последица” (Petrović, 2012, str. 134). Ова оцена је више него тачна. Најпре, високообразовни систем није био припремљен (нити се данас, после 14 година и бројних законских измена) прилагодио „болоњским стандардима”. Они подразумевају рад у малим групама студената, а не предавања у амфитеатрима с по више од две стотине студената; значе праћење рада сваког студента током семестра, континуирано вредновање његовог рада. Све је то с постојећим бројем универзитетских наставника и сарадника неизводљиво. Студентска размена је нешто што је веома корисно за студенте (наравно и наставнике и ненаставно особље) пошто добијају прилику да виде како студије изгледају у другим земљама. Замишљено је да то буде нека врста везивног ткива у креирању евроидентитета¹⁶, што потврђује и истраживање јавног мњења свих држава чланица ЕУ у 2014, у којем је студентска размена путем ЕРАСМУС програма означена као четврто најважније достигнуће ЕУ, одмах после успостављања заједничке монете – евра! (в. Šuvaković, 2015, str. 241). За олакшавање размене служе и ЕСПБ бодови. Међутим, у српској интерпретацији „болоњског процеса” у вези с тим су се јавила два проблема: 1) недостатак новца код највећег броја студената да учествују у таквој размени (сама размена се не плаћа, али ипак треба имати нешто пара када се иде у иностранство), 2) одбијање факултета да признају стечене ЕСПБ на размени током семестра, пошто програми нису идентични, што је разумљиво. То је у пракси значило да студент тај семестар изгуби или бар изгуби један његов део код наставника који одбијају да признају положене испите у иностранству. Чак и приликом преласка с једног на други истоврсни факултет у Србији не примењује се критеријум ЕСПБ, већ се пореде садржаји предмета као пре „болоњског процеса”, поготову када се то чини између приватних и државних факултета. Последица тога је да је свега 2% студената учествовало у студентској мобилности, „што Србију сврстава у земље са најнижом стопом студентске мобилности у Европи” (Savić, Živadinović, 2015, str. 80).

Други проблем је што је Законом о високом образовању омогућена акредитација великог броја приватних факултета и универзитета. Резултат тога је да је у 2018. години било акредитованих 9 државних универзитета с 96 факултета и 10 приватних универзитета с 25 факултета (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije [MPNTR], 2018). Није овде проблем у ком су типу својине факултети и универзитети у Србији, нити у броју студената који на приватним факултетима и универзитетима студирају. На државним факултетима и даље је у шк. 2018/19. студирало 86,1% укупног броја студената у Србији, на приватним 13,9% (RZS, 2019). Међутим, од укупног броја студената и државних и приватних универзитета, чак 58,4% су самофинансирајући студенти. На државним универзитетима они чине 52% (RZS, 2019)¹⁷. Према томе, појава у којој у време социјализма није било места уопште у систему, која је била нова у време „блокиране транзиције”, сада је прерасла у тенденцију: број студената који сами плаћају своју школарину на првој години основних студија већи је од броја студената

не студије. Финансијер ове организације је Џорџ Сорос, а председник Управног одбора проф. др Србијанка Турајлић, потоњи помоћник министра просвете за високо образовање и главни протагониста „болоњских процеса” (Vuković, 2000).

¹⁶ Управо, читав „болоњски процес” је замишљен као подстицај изградњи евроидентитета, „јачање његове културне компоненте (културног идентитета)” (Marković, 2008, str. 183).

¹⁷ Нисмо узимали у обзир високе школе, већ само факултете.

који се школују о трошку државе [Табела 1] Осим што у таквој ситуацији тешко може да се говори о „једнакости образовних шанси“¹⁸ – пошто је јасно да они који немају да плате иначе високе школарине не могу ни да студирају – и што је извесно да оваква образовна политика доприноси великом социјалном раслојавању, овде се суочавамо као са суштинском променом – променом сврхе образовног система. Сврха образовања у транзицији више није просветитељска, већ је – профитна¹⁹. „Успех у образовању мери се успехом на тржишту (просто речено, зарадом), позитивним доприносом привредном развоју” (Milisavljević, 2019, стр. 77). У транзиционим друштвима

„оснивачи приватних универзитета својим средствима обезбеђују само минималне услове за почетак рада приватних универзитета (и других виших школа), а од школарине студената повећавају свој капитал и само једним њеним делом финансирају (често врло скромно) рад универзитета, пре свега плаћајући наставно особље” (Marković, 2004, стр. 107).

Оснивањем приватних факултета као конкуренције државним, и овим другима је наметнута тржишна утакмица. Као и увек када је тржиште у питању, критеријум је зарада. Она се постиже већим бројем студената, вишим школаринама, повећањем удела самофинансирајућих студената на државним факултетима... Последица је промена функције коју треба да остваре државни факултети. Они се трансформишу „од генератора стварања културне и техничке елите једног друштва у пуког произвођача радне снаге за глобално (или европско) тржиште”. Њихов пројектовани циљ је настанак образовног система који је

„намењен обуци и социјализацији `помоћног становништва` које обавља рутинске, полуквалификоване и услужне послове у оквиру светскосистемске поделе. Главни овдашњи актер такве реформе образовања у Србији јесте домаћа компрадорска интелигенција” (Antonić, 2011, стр. 14, 6).

То потврђују и изјаве званичника како универзитети треба да се „повежу са привредом”, како је тржишна тражња за појединим занимањима главни критеријум потребе за тим студијама, како је важно школовати стручњаке који ће допринети расту БДП-а итд. Узелац указује на то да „болоњски систем” редукује човека на *homo oeconomicus*, те да више „не влада принцип цењења знања као знања, већ његове практичне примене” (Uzelac, 2007, стр. 48).

¹⁸ Истраживања показују да „студент чији отац није завршио средњу школу има 5 пута мању шансу да буде студент од ученика чији отац има завршену средњу школу, а 18 пута мању шансу у односу на ученика чији отац има факултетску диплому” (Savić, Živadinović, 2015, стр. 11), односно да су „деца најобразованијих очева и мајки у Србији (од вишег образовања до доктората) скоро два и по пута присунија, него ли што би се очекивало с обзиром на удео најобразованијих у образовној структури опште популације” (Petrović, Šuvaković, 2019, стр. 283).

¹⁹ „У идеалном смислу, од универзитета се очекује да се понашају као и остали тржишни актери на глобалном тржишту; који треба да се труде да добро продају своју (образовну) услугу, да привуку најталентованије студенте и светски познате и престижне наставнике/истраживаче... глобализација се прижељкује као процес који подстиче интернационализацију високог образовања” (Milošević, 2011, стр. 163). За разлику од европских, у Америци су универзитети одавно комерцијализовани (в. Vok, 2005).

Следећи проблем који је произвео Закон о високом образовању по „болоњским начелима” јесте хиперпродукција доктората. Њиме је дефинисано да је „Докторска дисертација завршни део студијског програма докторских студија” (Higher Education Law, 2005, чл. 30, ст. 3). Поређења ради, Закон о универзитету из 1990 је овако дефинисао докторску дисертацију: „Дисертација, у смислу овог закона, је резултат оригиналног научног рада докторанда, који представља допринос развоју научне мисли” (University Law, 1990, чл. 93, ст. 1)²⁰. Из овога произлази суштинска разлика између предболоњских и болоњских доктората. Први су 1) резултат оригиналног научног рада, који истовремено треба да буде и 2) допринос развоју научне мисли; други су завршни део програма докторских студија. Закон не тражи ни оригиналност, ни допринос научној мисли, ни самосталност, заправо их своди на дипломски рад на трећем степену студија! Па ако законска одредба не захтева оригиналност, како утврдити плагијеризам, изузев у случајевима дословце преписаног текста!

„Укупан број студената докторских студија и особа које су приступиле изради докторске дисертације²¹ чини у овом моменту 14331 лице. Имајући у виду овај број следи да је стварни проценат особа које се тренутно налазе у процесу стицања доктората у односу на милион становника близу две хиљаде, што је скоро *два йуша више од евројској йросека* (нагл. У. Ш.). Ако овај број упоредимо са укупним бројем активних доктора наука (16972)²², следи да ће у наредних неколико година просечно сваки доктор наука моћи да ’произведе’ око 0,8 нових доктора, или да ће просечно сваки наставник универзитета учествовати у производњи два нова доктора наука” (NSVO, NSNTR, 2014, str. 42).

С друге стране, за читав претходни век (1907–2007) у Србији је докторирало 17.289 научника (One hundred years of doctoral studies in Serbia, 2008). Значи ли то да је током имплементације болоњског процеса Србија постала водећа европска научна и интелектуална сила? Да смо остварили револуционарни напредак у научном развоју? Пре би се могло закључити да су законске промене исходовале превеликим бројем оних који имају докторат, иако науци и њеном развоју ништа суштински нису допринели.

У вези с претходним је и хиперпродукција научних радова, борба за обја-вљивање радова на Thomson Reuters SCI и SSCI Journal List, пребројавање колико који наставник на универзитету има таквих радова, а колико му је неопходно за избор у више наставничко (или научно) звање. Наравно, то је условило различите манипулације, па и системску корупцију, која се огледа најчешће у „дописивању” на рад „аутора” који нису имали баш никакве везе с његовом изградом (в. Ćirić, 2017; Maluckov, 2018). Постало је готово важније где је рад објављен, него какав је његов квалитет. Посебан проблем је у вези с друштвено-хуманистичким наукама, чија форма изражавања није чланак од неколико страница, већ – монографија. Међутим, једна монографија се вреднује као један чланак објављен у часопису на наведеним листама, па се чак тај чланак вреднује и више.

²⁰ Већ Законом о универзитету из 1992. измењена је дефиниција докторске дисертације тако што је избачен захтев да она представља „допринос развоју научне мисли”. Ипак, захтев у вези с оригиналношћу је остао (University Law, 1992, чл. 52). Сви потоњи закони, из 1998. и 2002, задржали су суштински истоветну дефиницију докторске дисертације.

²¹ Односи се на магистре наука, прим. У. Ш.

²² Оних до 69 година живота, прим. У. Ш.

То потпуно дестимулише истраживања у друштвено-хуманистичким наукама, а оне су у научном смислу важније за земљу, генерално гледајући, од природних и техничких (примењених). Ове прве истражују идентитет, традицију, језик, историју, обичаје, друштвене односе, конфликте итд. који карактеришу Србију, док ове друге спроводе истраживања чијим резултатима снабдевају земље светског центра. Док прве доприносе у предмету свог проучавања научном напретку Србије, друге служе комерцијалним интересима богатих. Притом, чак је и у Србији постала пракса да се радови објављују искључиво на страном језику, обично енглеском. А најбоље је ако се објаве на енглеском у иностранству. Јован Ђирић се с правом пита, ако је научна политика већ таква,

„зашто на крају не бисмо затворили и српске научне институте, универзитете и академије? Јер, окретање само објављивању у иностранству и потпуно фаворизовање онога што се објављује у иностранству води сигурном деградирању и урушавању своје сопствене науке, свог сопственог знања и свог самодостојанства. А без макар самодостојанства не може се очекивати успех у било чему, па ни у научном стваралаштву” (Ћирић, 2017, стр. 124).

Према свему, може се закључити да је високо образовање у српској транзицији применом „болоњској процеса” доживело готово суноврат. Ово, међутим, није случајно.

„Болоњска декларација изражава неолиберални дискурс развоја. У њој се образовање подређује тржишту, глобалној подели рада, инструментализује и редуцира на техничко, занат; раздваја се образовање од процеса васпитања и света културе” (Mitrović, 2009, стр. 107).

Систем заснован на „болоњском процесу” представља „прилагођавање образовања неолибералној стратегији развоја у свету, захтевима савремене поделе рада и евроинтеграцијских процеса” (Bazić, 2012, стр. 105).

Земље светског центра имају мањак образоване радне снаге. Амерички образовни систем (изузев оних најпрестижнијих универзитета, који стварају друштвену елиту) изразито је лош. У томе се слажу и Кантон и Чомски. Стога је неопходно обезбедити радну снагу из других земаља, која ће пре свега бити иновативна, а иновација се цени „по томе да ли наводи мноштво клијената да посегну за својим новчаницима” (Canton, 2009, стр. 75). Да би обезбедила опстанак и развој сопствене привреде, Америка ће „имати очајничку потребу за доласком имиграната” (Canton, 2009, стр. 131). Међутим, та радна снага мора да испуни одређене услове: они треба да буду „талентовани стручњаци који познају нове технологије и који су се ослободили националних предрасуда (нагл. У. Ш.)” (Canton, 2009, стр. 126)²³. Отуда „десрбизација” у овој фази образовне транзиције, отуда инсистирање на техничким знањима, познавању технологија, дигитализацији, отуда запостављање друштвено-хуманистичких наука, јер оне почивају на сталној критици постојећег. Америчком друштву нису потребни критичари – потребни су му стручњаци који „раде свој посао”. У праву су истраживачи који указују на

²³ „Универзитети и колеџи имају кључну улогу у привреди заснованој на знању/услугама. Неки их чак називају `фабрикама привреде засноване на знању`. У новој привреди, способност прилагођавања и космополитски став (нагл. У. Ш.) –, као, у многим срединама, и поседовање математичког знања – добија нов значај” (Giddens, 2009, стр. 229–230). На супрот овом ставу, Коменски је својевремено тврдио да су школе „фабрике човечанства”.

„својеврсни `данак у крви` вазалних и неразвијених земаља према земљама светске империје, односно својеврсна `крађа и прекрађа` најелитнијег кадра из сваке генерације, чиме се слабе људски ресурси ових земаља, а големо знање ових кадрова даље користи за светску доминацију и преживљавање капитализма” (Mitrović, 2017, str. 123).

Србија је тај данак скупо платила.

„Број исељеника рођених у Србији са високим образовањем износио је 90.000. Према последњим подацима има негде и око 10.000 студената из Србије који студирају у иностранству. Они су такође у највећој мери потенцијални исељеници будући да за време студија науче добро језик и прилагођавају се захтевима тржишта рада земље у којој студирају” (Grečić, 2017).

Према томе, мала Србија финансира економски опоравак САД и других западних земаља стварањем радне снаге по профилу какав је њима потребан;

2.2.2. На нивоу основне и средње школе такође је на делу неолиберална стратегија. Демонополизација издавања уџбеника доведена је до апсурда, тако да је Србија 2012. имала више од 70 регистрованих издавача уџбеника за основне и средње школе, док је у 2019. државни издавач – Завод за уџбенике – у укупном тржишту учествовао с мање од 1%! С друге стране, инострани издавачи освајају српско тржиште уџбеницима. У међувремену је и у овом школском сегменту развијена системска корупција: приватне (пре свега иностране) издавачке куће пружају разне погодности²⁴ наставницима и директорима чије школе одаберу баш њихове уџбенике. Завод за уџбенике као јавни издавач нема право да тако нешто чини, па је наведено учешће на тржишту Заводових књига разумљиво. Осим тога, уведено је законско решење незабележно у либералном свету, али које промовише приватне издаваче: не бира ученик, нити његов родитељ уџбеник који ће купити. Бира га учитељ или наставник, а родитељ је у обавези да тај уџбеник купи. Према томе, други људи одлучују о трошењу родитељског новца. Ово је била суштинска претпоставка за сигурност тржишта и исплативост улагања приватних издавача, пошто родитељи морају да купе тачно одређен уџбеник, за који се основано може сумњати да га је учитељ или наставник изабрао по објективном критеријуму. При томе се поставља и питање: ако су програми исти, ако уџбеници морају да задовоље исте исходе, због чега у истом разреду ученици не би могли да раде по различитим уџбеницима? То што приликом одлучивања о избору уџбеника формалну улогу има и Савет родитеља, ништа не мења у оцени да су створени услови за системску корупцију, која се у пракси збива. Савети родитеља су углавном у „добрим односима” с директорима школа. Али, све и да нису, одакле родитељима компетентност да процењују који је уџбеник бољи? Наравно да је већина њих нема. Само је питање да ли и учитељи и наставници одлучују на основу компетентности или су критеријуми лукративне природе. Сви уџбеници у понуди су добили одобрење надлежне државне установе, па би у том смислу сви требало да буду једнако квалитетни и да задовољавају законске стандарде. Због чега онда родитељ не може да купи свом детету било који одобрени уџбеник?

2.2.3. Осим увођења тржишта уџбеника, друга новина је жесток притисак LGBT лобија у вези са тим какви су садржаји школских уџбеника и какви треба да буду на-

²⁴ Поклон у виду таблета с плаћеним интернетом који ће бити „потребан за наставу” или бесплатно учешће у едукацији која се одвија неколико дана на Златибору и сл.

ставни програми. Не тражи се само да они толеришу различитост у погледу сексуалне оријентације већ и да је промовишу.²⁵ У име права овог дела популације, захтева се измена уџбеника најеминентнијих научника да би се, чак *post-mortem*²⁶, њихови научни ставови усагласили са садашњим ставовима LGBT лобија. Уз ово иду и радикално феминистички ставови, који се односе како на садржај²⁷, тако и на језик уџбеника²⁸. „Системски се доводе у питање не само вредносни обрасци по којима су генерације социјализоване, већ и непорециве научне чињенице. То је атак идеологије на науку најширих размера” (Šuvaković, 2018, str. 199). Нема сумње да је језик жива материја, те да је могуће уводити женски род тамо где га раније није било, чиме би се допринело родној сензитивности. Ипак, и то треба радити у складу с граматичким правилима, а не по нечијем „слуху” или „осећају”, посебно уколико није истанчан (в. Клајн, 2013, стр. 47);

²⁵ Повереница за заштиту равноправности Невена Петрушић дала је Министартству просвете и науке РС, Националном просветном савету и у Заводу за унапређење квалитета образовања и васпитања Препоруку 649/2011, која у својој тачки 8. експлицитно тражи „увођење афирмативних (нагл. У. Ш.) и тачних приказа истополне сексуално-емотивне оријентације, трансродности, трансполности и интерсексуалности у све уџбенике (како природних, тако и друштвених наука), укључујући и примере LGBTПАQ појединаца/појединки као део историјских, али и савремених демократских друштава” (Recommendation, 2011; уп. Antičić, 2014, str. 147–150).

²⁶ У случају једног од најпознатијих професора психологије и некадашњег декана Филозофског факултета у Београду, проф. др Николе Рота, који је заједно са проф. др Славољубом Радоњићем аутор уџбеника *Психологија за други разред гимназија*, на захтев удружења „Лабрис”, повереник за заштиту равноправности Бранкица Јанковић је тражила у свом Мишљењу из 2018. „онемогућавање да се уџбеници...`Психологија за други разред гимназије`...са оваквим садржајем и даље користе у настави” (Opinion, 2018, стр. 27–28). Та спорна реченица гласи: „Поремећен однос андрогена и екстрогена, који је карактеристичан за припаднике одређеног пола, ствара предиспозиције за одступање од сексуалног понашања које је нормално за припаднике једног, односно другог пола (хомосексуално уместо хетеросексуалног)”. Реченица је написана, а уџбеник је одобрен 1992, па је поново прегледано и одобрено ново издање 2012. године. Проф. др Никола Рот је преминуо 2007, као и коаутор овог уџбеника. Ко сме да мења научни становиште умрлих научника?! Тачно је да чл. 21. Устава Републике Србије забрањује дискриминацију по било којој основи (при чему ми овде видимо само чињеничке, а не и вредносне судове), али је такође тачно и да члан 73. став 1 истог устава прописује да је „научно и уметничко стваралаштво слободно” (Constitution of the Republic of Serbia, 2006). Научни став професора Рота и Радоњића је био такав какав је изнет, он је у време писања Уџбеника био и широко прихваћен, а ако се жели овај проблем представити у другачијем светлу, потребно је написати нов уџбеник, који по квалитету неће бити испод њиховог, а не због једне реченице оспоравати читав уџбеник. Повереница је слично поступила и када се ради о другим уџбеницима, из области биологије, медицине итд.

²⁷ На ово упозорава Слободан Антонић указујући на приручник који је преведен и објављен у издању „Кретивног центра” под називом *Пружитије дејтејшу сѝо мојућностии умесѝо две*, ауторки Кристине Хенкел и Мари Томичић. Родно неутрално родитељство „захтева, у име заштите деце од `родних стереотипа`, да се деца васпитавају тако да се код њих не подстиче стварање идентитета дечака или девојчице” (Antonić, 2017).

²⁸ „Можемо се, наравно, жалити на историјске услове који су довели до тога да граматички мушки род постане универзалан. Али та се ставр сада може `поправити` једино уз озбиљно језичко насиље... Инсистирање на посебном језичком истицању жена, заправо, јесте њихово издавајање, сегрегација од мушкараца” (Antonić, 2011a, str. 45).

2.2.4. Увођење тзв. *дуалног модела* у средње школе опет је на неолибералном таласу. Ту се код унапред познатог послодавца ученици „уче” реалном послу, стичу знање које је потребно конкретном послодавцу²⁹, и који ће му обезбедити посао након завршетка школовања. Али шта ако послодавац пропадне? Или се промени технологија? Онда опет дошколовавање, ново учење, курсеви... У овако конципираним школама ученици заправо не стичу никакво знање, већ више подуку, вештине и рутине потребне за обављање одређених послова, тренутно тражених на тржишту рада. Међутим, једна од општих међупредметних компетенција за крај средњег образовања (ZVKOV, 2013) управо то од ученика и тражи. Наиме на крају средње школе ученик треба да поседује „предузимљивост и предузетничку компетенцију” која, како је назначено, подразумева и да „разуме принципе функционисања тржишта рада и схвата неопходност сталног усавршавања у складу са развојем тржишта и захтевима послодавца” (ZVKOV, 2013, str. 15). Или, како је то лепо формулисао Чомски: „У раној фази образовања припремају вас за друштвени живот у коме морате да схватите неопходност подржавања структура власти, превасходно корпорација – пословне класе” (Chomsky, 2017, str. 29). Цитирана компетенција није једина која је проглашена обавезујућом у средњошколском образовању Србије (в. Šuvaković, 2014), али се може рећи да је кључна за просистемску неолибералну социјализацију средњошколаца;

2.2.5. Иако је наука „најегзактнија, најистинитија духовна творевина, којом се открива стварност онаква каква је” (Lukić, 1995, str. 288), а уџбеник је најзначајнији дидактичко средство засновано од Коменског до данас на „принципу научности”, ипак „школе не уче истину о свету и зато морају да се ослањају на пропаганду о демократији” (Chomsky, 2017, str. 28). Да би просистемски били социјализовани, ђацима прошлост мора да се представи на начин на који желе да је виде носиоци моћи (страни) и домаћа „компрадорска интелигенција”. Зато се испоставља захтев да се промене уџбеници историје, и то ни од кога другог него од Флоранс Артман, некадашње портпаролке тзв. Хашког трибунала:

„имамо читаву послератну генерацију која је отшколована на различитим, најчешће конфликтним историјским штивима, у систему у коме се историјска наука и транзициона правда крећу различитим колосецима и у коме ниједан трибунал, ни међународни ни домаћи, није у свој мандат укључио продукцију дидактичких материјала посебно усмерених ка реформи образовања” (Hartmann, 2012, str. 59).

Осим начелне примедбе да свака правда која има неки придев (револуционарна, транзициона, победничка...) није правда пошто не задовољава критеријум универзалности, а може да постане и неправда, из овог цитата се може уочити како се а) образовање ставља у функцију идеолошке, „хашке” интерпретације историје, б) захтева да се наставни предмет историја заснива не на историјској науци, већ на некаквој „транзиционој правди”, уместо да буде обратно: да се правда базира на научно утврђеним чињеницама јер су оне „најегзактније” и „најистинитије”, в) изражава се жаљење зато што судови нису себи доделили задатак да пишу уџбенике историје, па да, осим „пресуда” заснованих на фалсификовању чињеница, имамо и уџбенике засноване на фалсификованим, а не на научним – значи истинитим, чињеницама. Артманова, жалећи што уџбеници не могу да се пишу брже, улогу за брзу социјализацију и измену историјске свести додељује медијима, али то није предмет овог рада.

²⁹ Асоцијација на некадашње „школе ученика у привреди” тешко се може избећи.

Ка закључивању

Иако је већ постало уобичајено говорити о периоду „блокиране транзиције” (1989–2000) и периоду њене „одблокираности”, анализом смо дошли до закључка да је у погледу образовања важније правити разлику између *до болоњске* и *болоњске* фазе, кроз које пролази школство у транзиционој Србији. Ипак, уважавајући чињеницу великих друштвених промена после петог октобра 2000, наша периодизација обухвата:

1. промене у образовном ситему у транзиционој Србији током тзв. блокиране транзиције, за коју се – на основу изложеног – не може говорити да је била блокирана (1989–2000);

2.1. промене у првом периоду друге фазе, током тзв. деблокиране транзиције;

2.2. промене у другом периоду друге фазе тзв. деблокиране транзиције, које обухватају *болоњску фазу* промена у школству Србије.

Према томе, читава прва фаза и прва потфаза друге фазе промена образовања у транзиционој Србији обухваћене су појмом *до болоњске иромене* (1989–2005), док је друга потфаза друге фазе обухваћена појмом *болоњске иромене* (од 2005. и даље).

Према смо за означавање кључних момената користили термин који се односи на високо школство, треба констатовати да се у тим периодима дешавају и промене у средњем и основном школству Србије.

Важно је указати на то да су се промене у образовању у транзиционој Србији одвијале у континуитету, и да оне, које су се тек учавале током прве фазе, већ с почетком друге фазе доживљавају своју пуну аформацију.

Све промене у образовању у тридесетогодишњем периоду биле су на таласу неолибералног модела, који је продубљивао социјалне разлике у школама, спречавао проходност у социјалној мобилности по основу школовања за децу из доњих друштвених слојева, омогућавао ауторепродукцију високообразовних друштвених слојева. Од једне идеолошке матрице и просистемске социјализације у складу с њом школство је превалило пут до друге идеолошке матрице и системске социјализације у складу с њом.

Важна карактеристика, која је добила на значају после 2000. године, јесте стварање *анационалној* (десрбизованог) школског система, што је у пракси видљиво на много начина. Наведено је у складу с потребама земаља тзв. светског центра за стручњацима неопходним њиховим индустријама, који треба да буду на глобалистичком становишту. Практично, систем образовања Србије се трансформисао у систем који школује радну снагу (у прво време високообразовану, а сада и нижег образовања) највише за земље светског центра, што потенцијално води стагнацији и регресији у друштвеном развоју земаља полупериферије и периферије каква је Србија. Сврха образовања постала је антипросветитељска и профитна, школе и факултети постају предузећа која остварују профит на онима које школују, а главни задатак одшколованих није да шире културу, писменост, образованост, већ да допринесе порасту БДП-а. Оваква сврха образовања произвела је читав спектар патолошких појава у српском образовном ситему, од којих смо на неке указали у самом тексту.

Према томе, као и када се ради о читавом друштву, тако и у образовном ситему, транзиција је значајно изменила српско друштво доводећи га у периферни положај у односу на светски центар.

Uroš V. Šuvaković¹
University of Belgrade
Teacher Education Faculty
Department of Philosophy and Social Sciences
Belgrade (Serbia)

SOME (SOCIAL) ASPECTS OF EDUCATION IN TRANSITION SERBIA²

(*Translation In Extenso*)

Abstract: The paper examines the changes that education in Serbia - especially high education - has undergone during the transition period, 1989–2019. Based on the performed analysis, the author proposes to periodize changes in education and educational policy in transition Serbia. During this three-decade-long transition period, there is a clear distinction between *pre-Bologna* and *Bologna* phases in higher education. It is pointed out that the ideological basis of transitional education reform in Serbia, and especially its “Bologna phase”, is neo-liberal, globalist and anti-Enlightenment. The purpose of education has changed, so that educational institutions have become “enterprises”, which, instead of having a role of spreading enlightenment and shaping personalities with broad education, have the function of making a profit on education and, at the same time, educating young people for occupations that should contribute to GDP growth as the main criterion for the merchantability of workforce qualifications. It is clear that the results of the whole process were: the inflation of the highly educated, emigration of the best experts, the retention of mediocre and weak experts, the lack of workers of all kinds, the promotion of technical “knowledge”, various forms of “systemic educational corruption” and neglect of the social sciences and humanities. This, of course, should also be observed through the prism of “global division of labor”: peripheral or semi-peripheral countries “export” their best experts to the center countries, like they do with other raw materials, thus financing the prosperity of the rich, while at the same time remaining in stagnant or even regressive position.

Keywords: educational policy, transition, purpose of education, “Bologna higher education reform”, “global division of labor”, emigration of the educated, Serbia 1989–2019.

¹ uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs

² The paper is a result of research within the scientific research project III 47023 “Kosovo and Metohija between national identity and Euro-integrations” financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia

Introductory remarks

Unlike globalization, which is a legitimate process of social development, called differently in the social sciences in the previous stages of their development³, the post-socialist, precisely the post-realsocialist transition (Vidojević, 2005, p. 10) or, in short, the transition, is a designed and very rigorously directed social process of transition of the former socialist countries into a system of (neo-) liberal capitalism. In this sense, the transition represents a counter-revolution with a delayed effect of 70 to 45 years” (Šuvaković, 2013, p. 1051). Numerous theorists have used the term transition to signify certain social changes. To name, for example, Popper, Toffler, Bell, Touraine ... However, these changes took place within the existing social system, within capitalism. The fall of the Berlin Wall and the collapse of the real-socialist (USSR, Central European and Eastern European socialist states) and the self-managing socialist system (Yugoslavia), however, is such significant tectonic social change in the world, causing *system changes* in those countries, that it deserves the term transition to refer only to this type of transition, especially since the term is more than appropriate to reflect the notion itself (Šuvaković, 2014, pp. 11-25). Professor Pečujlić very accurately found that privatization and transition to the market economy were the “Archimedes’ levers” of this process (Pečujlić, 1997, p. 20). However, this substantial change also had to be supported by citizens, which was ensured “through manipulation of their consciousness” (Kara-Murza, 2011, p. 298). This was achieved by the orthopraxy model, as defined by Jacques Ellul, when a propaganda message tends to change behavior first, and then the message and change of behavior cause attitudes and beliefs, as more permanent forms of thought, to change as well (Ellul, 1962, p. 74). This initial role of the initiator of transitional changes and the produced

“awareness of their necessity” was carried out by the mass media. They later continued to be “servants of corporate ideology, not of the citizens; by perpetuating false consciousness, they indoctrinate the masses, offering them a consumer-seductive image of life instead of life itself! Their key features are: an affinity for transnational capital, corporate capitalism and neoliberal ideology, hostility to social democrats, the working class and nationalists, the undermining of local cultures, the support for a materialistic value orientation, producing content that promotes sensationalism, violence, immorality, light entertainment, social pathology, representational or hybrid reality” (Jevtović, Aracki, 2013, pp. 397–398).

However, this is not enough. New, young generations are systematically socialized in the spirit of transition, the market, individualism, globalism - in Beck’s understanding of the term (Beck, 2000, p. 9). In accordance with Althusser finding, this systemic socialization is performed through the educational system, through schools as institutions.

“One Ideological State Apparatus certainly has the dominant role, although hardly anyone lends an ear to its music: it is so silent! This is the School. It takes children from every class at infant-school age, and then for years, the years in which the child is most ‘vulnerable’, squeezed between the Family State Apparatus and the Educational State Apparatus, it drums into them, whether it uses new or old methods, a certain amount of ‘know-how’ wrapped in the ruling ideology [...] or simply the ruling ideology in its pure state” (Althusser, 2015, p. 40).

³ This does not mean that it cannot be managed. We have shown on the example of the smallpox epidemic, how this is possible through the history of the spread and eradication of this disease (Šuvaković, Baljošević, Obradović, 2014).

Chomsky has a similar view: “schools are institutions for indoctrination and for imposing obedience. Far from creating independent thinkers, schools have always, throughout history, played an institutional role in system of control and coercion” (Chomsky, 2017, p. 27-28).

Because of all the above, it was necessary to make changes in education during the social transition. Its role and goals had to adapt to new social relationships, the new social system. That is why changes in the educational system and educational policy have occurred in transition societies, and this is why they are particularly insisted on. These changes have not bypassed the “world center”, but this is not the subject of our research. However, we are obliged to say that in the former socialist countries, education has been “transitioning” guided by the interests of the world center and serving its needs. It is clear that there is a link between global processes taking place on Earth, interests that are not equal in all societies⁴, and changes in the educational systems and educational policies of countries in transition. In this regard, Serbia will serve as one example.

Stages of education transition in Serbia

Avoiding the term transition and using the term transformation in this sense⁵, Serbian sociologists refer to the period of “blocked” and “unblocked” transformation (see, e.g., Lazić, 2011, pp. 61-80). Of course, the first period is the period when Slobodan Milošević was the president of Serbia and the FRY, and the second is the one that occurred after October 5, 2000. Without going into a debate on this classification⁶, we point out that it is not of great importance for the subject of our research, which is changes in education in the transition period of Serbia (1989–2019). The reason is simple: in the first period, 1989-2000, there were some changes in Serbia’s education policy, but they were only in their infancy and relatively modest in scope where they could be measured. They were not insignificant, as some of them would become the rule in the next phase. They were also important given that, in relation to the socialist period, these changes represented phenomena that were previously considered unacceptable. We will expose them here by applying the principle of enumeration.

1. In the period 1989-2000, Serbia’s educational policy has been modified in the following segments:

1.1. The “de-Marxisation” and “de-Titoization” of the school system were performed. Marxism was cancelled as a compulsory high school and college course, and studies for a professor of Marxism were cancelled. In colleges, this subject was replaced by Sociology (general or special, depending on the faculty). Amendments to the laws and by-laws of 1990 and 1991 introduced Sociology as a separate subject⁷ in all gymnasiums and second-

⁴ They are especially different between the countries of the world center and the countries of the periphery and the semi-periphery, to use Wallerstein’s typology.

⁵ On the significant difference between social transformation and transition (see Šuvaković, 2014, pp. 2–3, 11–23).

⁶ Mostly because of the lack of space, since discussing such a division would require much more space, especially when it comes to classification criteria.

⁷ Instead of Marxism, the Basics of the Science on Society and the Social System and other subjects that had a hybrid character.

ary schools (Jarić, 2012, pp. 105-106). This author points out that “the most significant change within the projected goals and objectives of this subject is the abandonment of ideological discourse that has dominated the education system over the past few decades” (Jarić, 2012, p. 106)⁸. “De-Titoization” was reflected in the removal of Tito’s photographs from textbooks⁹, the omission of poems about Tito and the National Liberation War from the curricula of Serbo-Croatian Language (renamed Serbian Language)¹⁰. The same contents were interpreted differently, leaving out the obligatory Marxist and later Yugoslav interpretation, even when some contents were not themselves changed (see Kostić, 2019). Can this be called deideologization? It seems to us that one theoretical direction (Marxist) and ideological discourse (specifically in our environment - Titoist and Yugoslav self-managing-socialist discourse) has gradually been replaced by other and different theoretical discourses, certainly non-Marxist, which have their foundations in capitalist society. Of the ideological subjects, except Marxism, the subjects Total National Defense and Social Self-Protection¹¹ were cancelled, both in the final years of secondary education and in the first years of college. Acting on the decision of the Government of the Republic of Serbia, the Faculty of Defense and Protection of the Republic of Serbia ceased enrolling students in the first year of study, thus opening the possibility of closing this higher education institution. However, this did not happen after the faculty was reformed, it gave up the concept of Total National Defense and Social Self-Protection, so this institution is now one of the faculties of the University of Belgrade whose programs spur the greatest interest of students;

1.2. First colleges and faculties were founded, later universities (BK University, Megatrend, European University). The tuition fees are extremely high and practically allow only the wealthy to attend studies in these institutions;

1.3. The University Law of 1992 introduced the category of “students paying tuition”. This provoked great debate in the highest bodies of the then ruling Socialist Party of Serbia, as some members of the leadership considered it to be in direct opposition to the party’s program. In addition to introducing this category of students, enrollment policy sought to ensure that as many students as possible were enrolled on the budget. If we compare the data on the number of approved budget and self-financing places in the faculties in the school year of 1993/94, we will see that the share of self-financing students in each of the universities was below 1/3 of the total number of students enrolling in the first year of primary studies (Table 1). The state took care to provide a sufficient number of budget places for students.

From the abovesaid, it is evident that, regardless of the “blockade of transition”, pre-conditions for the development of the ideological matrix of (neo-) liberal democracy on which modern civil society rests were created already in this period. An indicator of this is the legitimization of social stratification through the education system, as well as the change

⁸ The curriculum of this subject was not changed until July 2010 (Jarić, 2012, p. 106).

⁹ In *Čitanka* (Reader) for the 5th grade of elementary school, by P. Ilić and M. Petrović, from 1995, “a special place belongs to the reproduction of the Battle of Kosovo, because it now opens the textbook instead of Tito’s images, for which the place of the first iconic message (on the first page) in the textbook was reserved for years” (Kostić, 2019, p. 213).

¹⁰ Yet, as far as history is concerned, the scientific views on the partisan anti-fascist national liberation struggle have not been questioned.

¹¹ Since 1990, Defense and Protection, when the faculty changed its name to the Faculty of Defense and Protection.

of theoretical-ideological positions on the basis of which systematic socialization of young people is carried out.

The post-2000 period in educational policy can be divided into two sub-phases:

2. 2000–2005. (see more Maksić, Gašić Pavišić, 2007, pp. 16-24). This sub-phase is characterized by an open promotion of the neo-liberal platform in education.

2.1.1. First private high schools and gymnasiums were established;

2.1.2. There were marked inconsistencies with regards to the secular character of schools, as the subject Religious Education was introduced in schools under the pressure of the Serbian Orthodox Church, and the Faculty of Orthodox Theology returned to the University of Belgrade;

2.1.3. Civic Education was introduced as an alternative subject. While the former is of a theological and therefore conservative character, the latter is of a purely ideological, liberal-democratic, globalist and Euro-integrationist orientation. Chomsky's warning should be kept in mind here: "The more there is a need to talk about the ideals of democracy, the less democratic the system usually is." (Chomsky, 2017, p. 28). Indeed, it can be easily observed that in this the case there is no room for the state and the nation, but only for the world, Europe or local, even personal identity. The introduction of Civic Education as

"a change in Serbian education was justified explicitly or tacitly as a political need for the purpose of 'integration into Europe', or more broadly, in a wider sense, as another requirement of transition. In other words, education should help the transition from socialism to a modern capitalist society... the educational goal is to replace the values of the collective - nation, state, class - with individual values, and to replace the decision on behalf of the community with the decision on behalf of the individual" (Avramović, 2004, p. 175, 180).

However, as with other "reforms" made too quickly, things were not fully thought out here - who will teach these subjects, what content they will have and what textbooks will be used in which grade. Such a situation has remained to this day. There are no educated professionals, Religious Education is taught by teachers appointed by the locally-dominant religious community, while Civic Education is taught by teachers of any affiliation - who do not have a sufficient number of classes. To make the situation worse, in some areas Civic Education classes are used for sports activities, for example, or are not held at all ...;

2.1.4. If the first phase was characterized by the "de-Marxisation" and "de-Titoization" of the education system, the first subphase of the second phase of the education transition was characterized by - deserbization. In 2005, as noted by colleague AntoniĆ, having leafed through the textbooks published by "Kreativni centar" – *Bukvar* (Alphabet book), *Čitanka* (Reader), *Svet oko nas* (The World Around Us), and

"other first grade books, I noticed that the name of the country where the pupils live was not mentioned anywhere. The word 'Serbia' did not exist in any of the textbooks or in any text. Even the adjective 'Serbian' was mentioned only once, in the story of St. Sava. This adjective was otherwise systematically avoided, even where it was natural for it to appear. For example, there was a 'Jewish folk poem' or an 'Indian folk story', but there was no 'Serbian folk' poem or a story. They were only 'folk'. As if a nameless, abstract nation lived in Serbia, who has its literature but not its name" (AntoniĆ, 2008, pp. 156-157).

The author of the quoted text rightly associates this phenomenon with the commitment of the Helsinki Committee for Human Rights in connection with the need for

the “denazification of Serbia”. It was necessary to place all the blame for the events of the 1990s on Serbia and the Serbs and at the same time work on replacing the former social elite with a new one, with a different consciousness, and the basic tool to do this is- the school. In the construction of such a new, “denationalized” civil society, “education (and the media) play a key role” (Avramović, 2004, p. 185).

Ideologically, this phase is also characterized by the promotion of the idea of two anti-fascist movements in Serbia during World War II - the Partisan and the Chetnik! In December 2004, the National Assembly of the Republic of Serbia, by the votes of the right-wing parties, adopted a law that equalized the rights of the members of the two movements. This consequently produced historical revisionism: new history textbooks took this political decision as a scientific truth, without any critical rethinking (see, for example, Šarenac, 2019, pp. 127-134);

2.1.5. The legal de-monopolization of textbook publishing is in connection with all previously stated. Since 2002, this is no longer under exclusive jurisdiction of a public publisher - Serbian State Publisher of Textbooks, Belgrade, but also of other, private publishers, who receive licenses and whose editions receive accreditation of the Institute for the Advancement of Education, established in the meantime. The perniciousness of such a solution would be demonstrated in the coming years;

2.1.6. The University of Belgrade tried to conduct a lustration¹² of professors whom the post-October regime did not approve of¹³, but the initiative quickly died down, and those who were removed from teaching or returned to lower teaching positions, and who therefore sued, after years of litigation, returned to their jobs and professions and were paid high damages. However, rectors, vice-rectors, most of the deans of faculties, but also principals of almost all primary and secondary schools were replaced throughout Serbia. The criteria were purely political. Many young people went abroad for education or training, but very few returned to the country. In the second subphase, this tendency became even more pronounced;

Essentially, some of the tendencies from the phase of the so-called blocked transition in the field of education have now only become more crystallized. However, unlike the previous period, when patriotism was considered a virtue, it is especially important that in this period the process of “deserbization”, “spirit of self-denial” (Lompar) and “auto-chauvinism” (Čirjaković) was already in operation and implemented through systematic school socialization,

2.2. Given its importance, the entire first phase, and the first “sub-phase” of the second phase (1989-2005) can be considered a *pre-Bologna* phase, and in September 2005,

¹² On the notion of lustration and decommunization (see Šuvaković, 2017). The adoption of University Law in 2002 (University Law, 2002) also had this function. Articles 141 and 142 provided for titles obtained under the University Law of 1998 to be “subject to revision”. It was necessary to remove university professors who somehow participated in government until 2000 from the teaching. It was primarily a political confrontation. This is supported by the fact that the right to initiate such proceedings, in addition to the Department as a professional body, was also in the hands of the Dean, whose election was greatly influenced by the authorities.

¹³ It is interesting to note that even now, the same as after the Second World War, the greatest enthusiasm for eliminating colleagues was present with the professors at the Faculty of Medicine in Belgrade. The appointment of as many as 60 lecturers was revised, and “the electoral panel contested the titles of 33 lecturers by secret ballot” (Ast, 2002).

with the adoption of the Law on Higher Education, the *Bologna* phase began. It refers to universities, because “the misery of European universities has a name: Bologna” (Liessmann, 2008, p. 89)¹⁴. However, it also has an additional, connotative meaning in our environment – “Bolognaization” has become a metaphor for the decay of education in Serbia in general.

This phase is characterized by the following changes in educational policy:

2.2.1. Instead of the University Law, the Law on Higher Education was adopted in September 2005. It implemented the “Bologna Principles” in our higher education system, which was accepted by our government by signing the Berlin Communiqué in 2003. This was done overly lightly, though not quickly¹⁵, as Jasmina Petrović rightly points out, “without a deeper reflection on the value fundamentals of such efforts and possible negative consequences” (Petrović, 2012, p. 134) This assessment is more than accurate. First, the higher education system was not prepared for “Bologna standards” (nor did it adapt today to the “Bologna standards” after 14 years and numerous legal changes). These include working in small groups of students, not lectures in amphitheatres with more than two hundred

¹⁴ Some of our authors argue with Liessmann, criticizing his attitude towards the “Bologna Process”. “Discussions about the Bologna Declaration are sometimes conducted without understanding the basic social assumptions of its adoption. Lamenting over the ‘corruption’ of the university (degrading reputation, lowering criteria ...) (Liessmann) predicts that the university has significantly changed its social role, that it is no longer a “breeding ground” for the elite, but that it has become a system of mass production of “human resources”. The university only keeps track of developments and changes that take place outside it.” (Popović, Đorić, 2011, p. 306). In this critique, which entirely stands on the point of view of neo-liberalism - which also includes the “Bologna Process” - the following should be noted: a) Universities have long stopped being “a breeding ground for the elite” but rather places for providing mass higher education. To a large extent, this is the merit of socialism (compare Miladinović, 2011, p. 35), during which, for example, all state universities in Serbia were created, except the University of Belgrade and the State University of Novi Pazar. Yet, mass college education had the enlightening role of educating cadres for social development, not “human resources”, since people are people, and resources are wood, coal, etc. Neoliberals do not make this differentiation. The claim about the change of the social role of universities is correct in that they used to be enrolled by those who were the best or among the best high school students in order to acquire fundamental knowledge, while today universities are enrolled “by students who are even *below the average* of their generation... This, of course, had to lead to a decline in quality, lowering the criteria and, generally, decline of the reputation of universities, but it was a price that had to be paid for the higher education institutions (or system) to fulfill the intended role which they assumed” (Popović, Đorić, 2011, p. 317). 318). We emphasize here that the university did not take on any role on its own, since the Bologna Declaration was not initiated by the rectors of European universities, not even by the Ministers of Education and Science, but by the Foreign Ministers. So, the decision on the “Bologna Process” was a political one, not educational. And what is the role intended for universities? The answer is clear, and here we agree with these authors: “the mass production of a highly skilled workforce” (Popović, Đorić, 2011, pp. 317, 318) ... “The ‘Bologna Process’ is nothing more than the standardization that accompanies every mass production” (Popović, Đorić, 2011, p. 320).

¹⁵ We do not think it is a coincidence that the Alternative Academic Education Network (AAOM or AAEN) was founded in 1999 to educate students who completed or were close to completing their undergraduate studies. The sponsor of this organization was George Soros, and the Chairman of the Steering Committee was prof. Dr. Srbijanka Turajlić, the latter Assistant Minister of Education for Higher Education and the main protagonist of the “Bologna Processes” (Vuković, 2000).

students each; then monitoring the work of each student during the semester, continuous evaluation of his/her work. All this is impossible with the existing number of university lecturers and associates. Student exchange is something that is very useful for students (teaching and non-teaching staff, of course) as they get the opportunity to see what studies look like in other countries. It is intended to be a kind of connective tissue in the creation of European identity¹⁶, which is confirmed by the opinion poll of all EU Member States in 2014, in which student exchange through the ERASMUS program was marked as the fourth most important achievement of the EU, immediately after the establishment of the common currency - the euro! (see Šuvaković, 2015, p. 241). ECTS points also serve to facilitate the exchange. However, in the Serbian interpretation of the “Bologna Process”, two problems arose in this regard: 1) the lack of money for most students to participate in such an exchange (the exchange itself is free, but one still needs to have some money when going abroad), 2) the refusal of the faculties to acknowledge the acquired ECTS points at the exchange during the semester, since the programs are not identical, which is understandable. In practice, this meant that the student fully or partially lost the semester to professors who refused to acknowledge their exams abroad. The criterion of ECTS is not applied even when it comes to the transfer from one to the other equivalent faculty in Serbia, but the content of the courses are compared as was the practice prior to the “Bologna process”, especially when the transfer is taking place between private and state universities. As a result, only 2% of students participated in student mobility, “which places Serbia in the group of countries with the lowest student mobility rate in Europe” (Savić, Živadinović, 2015, p. 80).

Another problem is that the Law on Higher Education allows accreditation of a large number of private colleges and universities. As a result, in 2018, 9 state universities with 96 faculties and 10 private universities with 25 faculties were accredited (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije [MPNTR], 2018). The problem here is not with the type of ownership of colleges and universities in Serbia, or in the number of students studying at private colleges and universities. In the school year of 2018/19, state colleges educated 86.1% of the total number of students in Serbia, compared to private ones with 13.9% (RZS, 2019). However, of the total number of students from both state and private universities, as many as 58.4% were self-financed students. At state universities, they account for 52% (RZS, 2019)¹⁷. Therefore, the phenomenon which did not have a place in the system at the time of socialism, which was new at the time of “blocked transition”, has now grown into a tendency: the number of students paying their own tuition in the first year of primary studies is higher than the number of students educated at the expense of the state (Table 1). Other than the fact that in such a situation it is difficult to speak of “equality of educational opportunities”¹⁸ - since it is clear that those who do not

¹⁶ Indeed, the whole “Bologna Process” was conceived as an impetus to the construction of the European identity, “to strengthen its cultural component (cultural identity)” (Marković, 2008, p. 183).

¹⁷ We did not consider colleges, only faculties.

¹⁸ Research shows that “a student whose father did not finish high school is 5 times less likely to be a student than a student whose father completed high school, and 18 times less likely than a student whose father has a college degree” (Savić, Živadinović, 2015; p. 11), namely that “children of the most educated fathers and mothers in Serbia (from higher education to doctorates) are almost two and a half times more present than would be expected given the share of the most educated in the educational structure of the general population” (Petrović, Šuvaković, 2019, p. 283).

have enough to pay otherwise high tuition fees cannot even study - and that it is certain that this kind of educational policy contributes high social stratification, here we are faced with a substantive change - the change of the purpose of the education system. The purpose of education in transition is no longer enlightening, it is – profit-oriented¹⁹. “Educational success is measured by market success (simply by earning), by making a positive contribution to economic development” (Milisavljević, 2019, p. 77). In transition societies,

“the founders of private universities provide the means only for minimal conditions for the establishment of private universities (and other colleges), and increase their own capital from the tuition fees and only partially (often very modestly) finance the work of universities, primarily by paying the staff” (Marković, 2004, p. 107).

With the establishment of private universities as a competition to the state ones, the market game was imposed upon the latter. As always when it comes to the market, the criterion is profit. It is achieved by a higher number of students, higher tuition fees, an increase in the share of self-financed students at state colleges... The consequence is a change in the function that state colleges need to achieve. They are transformed “from generators of cultural and technical elite of a society into mere producers of labor for the global (or European) market”. Their projected goal is the creation of an educational system

“designed to train and socialize the ‘support population’ who performs routine, semi-skilled and service jobs within the world-wide division. The main actor in this type of education reform in Serbia is the domestic comprador intelligentsia” (Antonić, 2011, pp. 14, 6).

Officials also confirm that universities need to “connect with the economy”; that market demand for particular professions is the main criterion for the need for some studies, that it is important to train experts who will contribute to GDP growth, etc. Uzelac points out that “the Bologna system” reduces man to *homo economicus*, and that “the principle of appreciating knowledge as knowledge no longer rules, but only practical application” (Uzelac, 2007, p. 48).

Another problem that the Bologna Law on Higher Education has produced is the overproduction of doctorates. It defines that the “Doctoral dissertation is a final part of the doctoral study program” (Higher Education Law, 2005, Art. 30, Para. 3). For comparison, the University Law of 1990 defined the doctoral dissertation as follows: “A dissertation, for the purposes of this law, is the result of original scientific work of a doctoral candidate, which is a contribution to the development of scientific thought” (University Law, 1990, Art. 93, Para. 1)²⁰. This leads to a fundamental difference between pre-Bologna and Bologna doctorates, the first being 1) the result of original scientific work, which should simultaneously be 2) contributing to the development of scientific thought, the second

¹⁹ “Ideally, universities are expected to behave like other market players in the global market; who need to strive to sell their (educational) service well, to attract the most talented students and world-renowned and prestigious teachers/researchers ... globalization is desirable as a process that encourages internationalization of higher education” (Milošević, 2011, p. 163). Unlike European universities, American universities have long been commercialized (see Bok, 2005).

²⁰ The University Law of 1992 already changed the definition of a doctoral dissertation by removing the requirement that it constitute a “contribution to the development of scientific thought”. However, the requirement regarding originality remained (University Law, 1992, Art. 52). All subsequent laws, from 1998 and 2002, retained a substantially identical definition of a doctoral dissertation.

being the final part of the doctoral study program. The law requires neither originality, nor contribution to scientific thought, nor independence, in fact reducing it to a graduate paper at the third level of study! So, if the legal provision does not require originality, how to determine plagiarism, except in the case of a literally transcribed text?!

“The total number of PhD students and persons who have started the PhD thesis²¹ is currently 14,331. Considering this number, it follows that the actual percentage of persons currently in the process of obtaining a doctorate in relation to one million inhabitants is close to two thousand, which is almost *twice the European average* (emph. U. Š.). If we compare this number to the total number of active PhD degree holders (16,972)²², it follows that in the next few years, on average, each PhD degree holder will be able to ‘produce’ about 0.8 new PhDs, or that on average each university professor will participate in the production of two new PhD degree holders” (NSVO, NSNTR, 2014, p. 42).

On the other hand, for the entire previous century (1907-2007), 17,289 scientists received PhDs in Serbia (One hundred years of doctoral studies in Serbia, 2008). Does this mean that during the implementation of the Bologna process Serbia has become the leading European scientific and intellectual force? That we achieved revolutionary progress in scientific development? It is more likely to conclude that the legislative changes produced too many individuals who have a doctoral degree, although science and its development did not contribute anything substantial.

The overproduction of scientific papers is in connection to what was previously stated, the struggle to publish papers on the Thomson Reuters SCI and SSCI Journal Lists, counting how many of such papers lecturers at a university have, and how many of them is necessary for advancement to higher teaching (or scientific) ranks. Of course, this led to various manipulations, including systemic corruption, which is most often reflected in “addition” of “authors” to the papers’ list of authors who had nothing to do with their creation (see Ćirić, 2017; Maluckov, 2018). It has become almost more important where the work is published than what the quality is. A particular problem is with the social sciences, whose form of expression is not a several-page paper, but a monograph. However, one monograph is evaluated as one paper published in a journal belonging to the lists above, and that paper is valued even more. This completely discourages research in social sciences and humanities, and in scientific terms they are more important to the country, generally speaking, than research in the natural and technical (applied) sciences. The former explore identity, tradition, language, history, customs, social relationships, conflicts, etc., which characterize Serbia, while the latter are conducting research whose results supply the countries of the world center. While the former contribute to the scientific progress of Serbia through the subjects of their study, the latter serve the commercial interests of the rich. Even in Serbia, it became a practice to publish papers exclusively in a foreign language, usually English. And it is best if they are published in English and abroad. Jovan Ćirić rightly wonders, if scientific policy is already such,

“why don’t we finally close Serbian institutes, universities and academies? For, turning only to publishing abroad and favoring what is published abroad leads to the sure degradation and collapse of one’s own science, one’s own knowledge and one’s self-worth.

²¹ Refers to Magisters of Science, remark by U. Š.

²² Those of up to 69 years of age, remark by U. Š.

And without self-worth, one cannot expect success in anything, not even in scientific creation” (Čirić, 2017, p. 124).

Bearing all this in mind, it can be concluded that the higher education in Serbian transition, through the implementation of the “Bologna process”, has come almost to a collapse. This, however, is not accidental.

“The Bologna Declaration expresses the neoliberal discourse of development. In it, education is subordinated to the market, the global division of labor, it is instrumentalized and reduced to the technical aspect, a craft; education is separated from the education process and the world of culture” (Mitrović, 2009, p. 107).

A system based on the “Bologna Process” represents the adaptation of education to the neoliberal strategy of development in the world, to the demands of contemporary division of labor and to European integration processes” (Bazić, 2012, p. 105). Countries in the world center lack a skilled workforce. The American education system (except for the most prestigious universities, which create a social elite) is extremely bad. Canton and Chomsky agree on this as well. Therefore, it is necessary to provide workforce from other countries, which will be innovative first and foremost, and innovation is appreciated “by the extent to which it encourages clients to reach for their wallets” (Canton, 2009, p. 75). To ensure the survival and development of its economy, America “will be in desperate need for immigrants to come” (Canton, 2009, p. 131). However, that workforce must meet certain conditions: they must be “talented professionals who are knowledgeable about new technologies and *rid of national prejudices* (emph. U. Š.)” (Canton, 2009, p. 126)²³. Hence the “deserbization” at this stage of the educational transition, hence the insistence on technical knowledge, knowledge of technology, digitalization, hence the neglect of the social sciences, because they rest on the constant criticism of what exists. American society does not need critics - it needs experts who “do their job”. Researchers are right to point to a

“kind of ‘blood tribute’ that vassal and underdeveloped countries pay the countries of the world empire, that is, a kind of ‘theft and robbery’ of the most elite cadres of each generation, thus weakening the human resources of these countries and the vast knowledge of these cadres is used for the benefit of world domination and the survival of capitalism” (Mitrović, 2017, p. 123).

Serbia paid that tribute dearly.

”The number of emigrants with higher education born in Serbia was 90,000. According to the latest data, there are around 10,000 students from Serbia studying abroad. They are also potential emigrants as they learn the language well during their studies and adapt to the labor market requirements of the country they are studying in” (Grečić, 2017).

Therefore, small Serbia funds the economic recovery of the US and other Western countries by creating the workforce of the profile they need;

²³ “Universities and colleges play a key role in the knowledge/service-based economy. Some even call them ‘knowledge-based factories’. In the new economy, the ability to adapt and the *cosmopolitan attitude* (emph. U. Š.) - in many environments, the possession of mathematical knowledge - is gaining new significance” (Giddens, 2009, pp. 229-230). Comenius once claimed that the schools were the “factories of humanity”.

2.2.2. The neoliberal strategy is also at work at primary and secondary school levels. The de-monopolization of textbook publishing has led to absurdity, so that in 2012 Serbia had more than 70 registered textbook publishers for primary and secondary schools, while in 2019 the state publisher - Serbian State Publisher of Textbooks - accounted for less than 1% of the total market! On the other hand, foreign publishers are conquering Serbian textbook market. Meanwhile, systemic corruption has also developed in this school segment: private (primarily foreign) publishing houses provide various benefits²⁴ to teachers and principals whose schools choose their textbooks. The Serbian State Publisher of Textbooks, as a public publisher, has no right to do so, so its given participation in the market is understandable. In addition, a legal solution unheard-of in the liberal world, but which promotes private publishers, was introduced: neither students nor the parents choose textbooks they will buy. They are selected by the teachers, and it is the parents' responsibility to buy the textbook. Therefore, other people decide on the parents' money. This was an essential prerequisite for the safety of the market and profitability of private publishers' investments, since parents *have to* buy a specific textbook, which could reasonably be suspected of having been selected by the teacher according to non-objective criteria. The question is: if the programs are the same, if the textbooks have to meet the same outcomes, why would students not be able to work on different textbooks in the same class? The fact that the Council of Parents also plays a formal role in deciding on the choice of textbooks does not change anything in the assessment that the conditions for systemic corruption, which is happening in practice, have been created. Parents' councils are generally in "good terms" with school principals. But, even if they were not, do parents have the competence to evaluate which textbook is better? Most of them, of course, do not. It is only a question whether the teachers decide on the basis of competence or whether the criteria are lucrative. All the textbooks on offer have been approved by the competent state institution, so in that sense they should all be of equal quality and meet legal standards. So why can't a parent buy their own approved textbooks for their child?

2.2.3. Aside from the introduction of the textbook market, another novelty is an intense pressure coming from the LGBT with regards to what the content of school textbooks should be and what curricula should look like. Not only are they asked to tolerate diversity in terms of sexual orientation, but also to promote it²⁵. On behalf of the rights of this section of the population, the textbooks of the most eminent scholars are required to align, even *post-mortem*²⁶, their scientific views with the current views of the LGBT lobby.

²⁴ Gifts in the form of tablets with paid internet that will be "required for teaching" or free participation in the seminars that take place over a few days at Zlatibor and the like.

²⁵ Commissioner for the Protection of Equality Nevena Petrušić gave the RS Ministry of Education and Science, the National Educational Council at the Institute for the Improvement of the Quality of Education and Upbringing the Recommendation 649/2011, which, in its item 8, explicitly calls for the introduction of *affirmative* (emph. U. Š.) and accurate portrayals of same-sex sexual-emotional orientation, transgeneriness, and intersexuality in all textbooks (of both natural and social sciences), including examples of LGBTTIAQ individuals as part of historical as well as contemporary democratic societies" (Recommendation, 2011; compare Antonić, 2014, pp. 147-150).

²⁶ In the case of one of the most famous professors of psychology and former Dean of the Faculty of Philosophy in Belgrade, prof. dr. Nikola Rot, who, together with professor Slavoljub Radonjić,

This is accompanied by radically feminist views, both in content²⁷ and in the language²⁸ of the textbooks. “Not only the value patterns by which generations are socialized are questioned, but also undeniable scientific facts. It is an attack of ideology on the broadest-scale science” (Šuvaković, 2018, p. 199). There is no doubt that language is a living matter, and that it is possible to introduce the feminine gender where it was not present before, thereby contributing to gender sensitivity. However, this should be done in accordance with grammatical rules and not according to one’s “hearing” or “feeling”, especially if it is not precise (see Klajn, 2013, p. 47);

2.2.4. The introduction of the so-called dual model in high schools is again on a neoliberal wave. Here, with a known employer, students are “learning” about real work, acquiring the knowledge that a particular employer needs²⁹, and who will provide them with jobs after graduation. But what if the employer fails? Or the technology changes? Then follows retraining, new learning, courses ... In schools designed in such a way, students do not really acquire any knowledge, but rather more instruction, skills and routines needed to perform certain jobs currently required in the job market. However, one of the general cross-curricular competences for the end of secondary education (ZVKOV, 2013) asks particularly this. Namely, at the end of high school, a student should possess “enterprising and entrepreneurial competence” which, as indicated, implies that the student “understands the principles of functioning of the labor market and understands the need for continuous improvement in accordance with market development and the demands

authored the textbook *Psychology for the second grade of gymnasiums*, at the request of the “Labris” association, Commissioner for the Protection of Equality Brankica Janković asked in her Opinion of 2018 to “prevent the textbooks ... *Psychology for the second grade of gymnasiums...* with such content to still be used in teaching” (Opinion, 2018, pp. 27-28). The disputed sentence reads: “A disturbed androgen-extrogen ratio characteristic of the members of a particular gender creates a predisposition to deviate from sexual behavior that is normal for members of one or the other sex (homosexual instead of heterosexual).” The sentence was written as such and the textbook was approved in 1992 and a new edition was re-examined and approved in 2012. Prof. Dr. Nikola Rot passed away in 2007, as well as his co-author. Who is allowed to change the scientific position of deceased scientists?! It is true that Art. 21. of the Constitution of the Republic of Serbia prohibits discrimination on any grounds (whereby we see only factual and not value assessments here), but it is also true that Article 73 (1) of the Constitution provides that “scientific and artistic creation is free” (Constitution of the Republic of Serbia, 2006). Professors Rot’s & Radonjić’s scientific position was as presented, it was widely accepted at the time of writing the Textbook, and if this problem is to be presented in a different light, a new textbook should be written, which will not be below their textbook in terms of quality, without contesting the entire textbook because of one sentence. The Commissioner has acted similarly when it comes to other books in the field of biology, medicine and so on.

²⁷ Slobodan Antić warns of this by pointing to a manual that was translated and published by “Kreativni centar” under the title *Give a Child a Hundred Opportunities Instead of Two*, authored by Kristina Henkel and Mari Tomičić. Gender-neutral parenting “requires, in the name of protecting children from ‘gender stereotypes’, that children be brought up in a way does not encourage the creation of a boy or girl identity” (Antić, 2017).

²⁸ “We can, of course, complain about the historical conditions that have made the grammatical masculine gender universal. But this attitude can now be ‘repaired’ only with serious linguistic violence ... Insisting on the particular linguistic emphasis of women is, in fact, their separation, segregation from men” (Antić, 2011a, p. 45).

²⁹ The association with the former “schools of students in economy” can hardly be avoided.

of employers” (ZVKOV, 2013, p. 15). Or, as Chomsky nicely put it: “In the early stages of education, they prepare you for a social life where you need to understand the need to support government structures, primarily corporations - business classes.” (Chomsky, 2017, p. 29). The competency cited is not the only one that has been declared compulsory in secondary education in Serbia (see Šuvaković, 2014), but it can be said to be crucial for the pro-systemic neoliberal socialization of high school students;

2.2.5. Although science is “the most exact, true spiritual creation, which reveals reality as it truly is” (Lukić, 1995, p. 288), and the textbook is the most significant didactic tool based on the “principle of science” from Comenius to date, yet, “schools do not teach the truth about the world and therefore they must rely on propaganda for democracy” (Chomsky, 2017, p. 28). In order to be socialized in a pro-systemic way, students must be presented with the past in the way that power-holders (foreign) and domestic “comprador intelligentsia” want to see it. Therefore, there is a demand to change History textbooks coming from none other than Florence Hartmann, a former spokeswoman for the so-called Hague Tribunal:

“For the time being, an entire post-war generation has already been educated with different and most often conflicting historical narratives, in a system in which history and education, and transitional justice have proceeded on two different tracks, and where none of the tribunals, international or domestic, have included in their mandate the production of didactic materials specifically aimed at education” (Hartmann, 2012, p. 59).

Apart from the principle remark that any justice that has an adjective (revolutionary, transitional, victorious ...) is not justice as it does not satisfy the criterion of universality, and can become an injustice, from this quote one can see that a) education is put into the function of ideological, “Hague” interpretation of history, b) it is required that the History subject be based not on historical science but on some kind of “transitional justice”, rather than vice versa: that justice is based on scientifically established facts because they are “the most accurate” and “most true”, c) there is regret that the courts did not assign themselves the task of writing history textbooks, so that, in addition to “verdicts” based on falsified facts, we should also have textbooks based on falsified rather than scientific - true facts. Regretting that textbooks cannot be written faster, Hartmann assigns the role for rapid socialization and change of historical consciousness to the media, but this is not the subject of this paper.

Towards conclusion

Although it has become common to talk about the period of “blocked transition” (1989-2000) and the period of it being “unblocked”, we have come to the conclusion that, in terms of education, it is more important to distinguish between the *pre-Bologna* and *Bologna* phases, which transitional education in Serbia is undergoing. However, taking into account the fact of major social changes after October 5, 2000, our periodization includes:

1. changes in the education system in transition Serbia during the so-called blocked transition, which - on the basis of the above - cannot be said to have been blocked (1989-2000);

2.1. changes in the first period of the second phase, during the so-called unblocked transition;

2.2. changes in the second period of the second phase of the so-called unblocked transition, which cover the *Bologna phase* of changes in Serbian education.

Therefore, the entire first phase and first subphase of the second phase of educational change in transition Serbia are covered by the term *pre-Bologna changes* (1989-2005), while the second subphase of the second phase is covered by the concept of *Bologna changes* (from 2005 onwards).

Although we used the term referring to higher education to denote key points, it should be noted that changes in secondary and primary education in Serbia occurred during these periods as well.

It is important to point out that the changes in education in transition Serbia have taken place in a continuous manner, and that the changes which were barely visible during the first phase, were fully present at the beginning of the second phase.

All changes in education over a thirty-year period were on the wave of the neoliberal model, which deepened social disparities in schools, prevented social mobility based on the education of children from the lower social classes, enabled the auto-reproduction of highly-educated social classes. From one ideological matrix and a pro-systemic socialization, education has moved down the path to another ideological matrix and systemic socialization.

An important characteristic, which gained importance after 2000, is the creation of an *anational* (deserbized) school system, visible in practice in many ways. This is in line with the needs of the industries of the so-called countries of the world center for experts, who should have globalist views. Practically, Serbia's education system has transformed itself into a system that educates workforce (highly educated, at first, and now lower educated) mostly for the world center countries, potentially leading to stagnation and regression in the social development of the countries of semi-periphery and periphery such as Serbia. The purpose of education has become anti-Enlightenment and for-profit, schools and colleges have become businesses that make a profit on those they educate, and the primary task of the educated is not to spread culture, literacy, education, but to contribute to GDP growth. This purpose of education has produced the whole spectrum of pathological phenomena in the Serbian educational system, some of which we have pointed out in the text itself.

Consequently, in the education system, as in the whole of society, transition has significantly changed Serbian society, bringing it to a peripheral position relative to the world center.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Althusser, L. (2015). *Idéologie et appareils idéologique d'État (notes pour une recherche)*. Loznica: Karpos [In Serbian]
- Antonić, S. (2008). *Cultural War in Serbia*. Beograd: Zavod za udžbenike [In Serbian]
- Antonić, S. (2011). Educational Reform in Serbia and Transnational Structures, *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje, XIX (2), 5–24 [In Serbian]
- Antonić, S. (2011a). *The Temptations of Radical Feminism: The Power and Limits of Social Engineering*. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Antonić, S. (2014). *Power and Sexuality: The Sociology of the Gay Movement*. Istočno Sarajevo: Sociološko društvo Republike Srpske [In Serbian]
- Antonić, S. (2017). The next step – gender-neutral parenting, *Nova srpska politička misao*, Novembre, 23th. Available at <http://www.nspm.rs/hronika/slobodan-antonic-sledeci-korak-rodno-neutralno-vaspitanje.htm> [In Serbian]
- Ast, S. (2002). Smiling Bane, *Vreme* no. 600, July 4th. Available at <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=317268> [In Serbian]
- Avramović, Z. (2004). Education for Citizenship Education - Ideological Means of Transition, *Sociološki pregled* XXXVIII (1–2), 175–187. [doi:10.5937/socpreg0402175A](https://doi.org/10.5937/socpreg0402175A) [In Serbian]
- Bazić, J. (2012). *Social Aspects of Education: Contributions to the Sociology of Education*. Beograd: Institut za političke studije; Leposavić: Učiteljski fakultet Prizren [In Serbian]
- Beck, U. (2000). *What Is Globalization?* Cambridge: Polity Press.
- Bok, D. (2005). *Universities In The Marketplace: The Commercialization of Higher Education*. Beograd: CLIO [In Serbian]
- Canton, J. (2009). *The Extreme Future. The Top Trends That Will Reshape the World for the Next 5, 10 and 20 Years*. Beograd: CLIO [In Serbian]
- Chomsky, N. (2017). *Chomsky on Miseducation*. Edited and introduced by Donald Macedo. Beograd: Eduka [In Serbian]
- Constitution of the Republic of Serbia (2006). *Službeni glasnik Republike Srbije* 98/2006 [In Serbian]
- Čirić, J. (2017). Science and Quantifying the Disciplines Remarks of an Ex-Member of the Serbian Commission for Granting Academic Qualifications. In J. Čirić, L. Breneselović (eds.) *Collection for the perception of scientific work and knowledge of the props of its grade*, vol. 1. Beograd: Institut za uporedno pravo [In Serbian]
- Ellul, J. (1962). *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*. Paris: Librairie Armand Collin [In French]
- Giddens, A. (2009). *Europe in the Global Age*. Beograd: CLIO [In Serbian]
- Grečić, V. (2017). The brain drain is disrupting the economy and society. *DW*, Decembre 22. Available at <https://www.dw.com/sr/odliv-mozgova-remeti-privredu-i-dru%C5%A1tvo/a-41902270> [In Serbian]
- Hartmann, F. (2012). The Role and the Duty of the Media in Post-Conflict Reconciliation. In D. Kostovicova (ed.) *Forum for Transitional Justice The Post-Yugoslav Countries: Political Will And Public Support To The REKOM Process*. Beograd: Fond za humanitarno pravo

- Higher Education Law (2005). *Službeni glasnik RS LXI (76)*. Available at <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD-%D0%BE-%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BC-%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D1%9A%D1%831.pdf> [In Serbian]
- Jarić, I. (2012). *Overt and hidden curricula in teaching sociology in secondary schools : educational reforms in Serbia (1960–2006)*, doctoral thesis. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Available at <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3211> [In Serbian]
- Jevtović, Z., Aracki, Z. (2013). Global Media and Public Opinion Forming. In V. Vuletić, J. Čirić, U. Šuvaković (eds.) *Globalization And Sovereignty Decline*. Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut za uporedno pravo; Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 383–401. Available at <https://drive.google.com/file/d/0BzVmKuYYMVVqLUFURW10UEtsZms/view> [In Serbian]
- Kara-Murza, S. G. (2011). *Manipulation of consciousness*. Beograd: Vesna info d.o.o., Prevodilačka radionica „Rosić” [In Serbian]
- Klajn, I. (2013). *Shaping the language*. Beograd: NIN [In Serbian]
- Kostić, T. (2019). *Specificity of Interpretation of the Significance of Literature-Artistic Texts as Aesthetics Messages in Readers for Serbian Language and Literature*, doctoral thesis. Beograd: Fakultet za kulturu i medije Megatrend univerziteta [In Serbian]
- Liessmann, K. P. (2008). *Theorie der Unbildung. Die Irrtümer der Wissensgesellschaft*. Zagreb: Jasenski i Turk [In Croatian]
- Lukić, R. D. (1995). *The Basics of Sociology*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, BIGZ [In Serbian]
- Maksić, S., Gašić Pavišić, S. (2007). Social Changes and Changes in the Serbian Education System (1991 - 2006). In S. Gašić Pavišić, S. Maksić (eds) *Towards a Knowledge Society: Education in Serbia in a Transition Period*, 11-26. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja [In Serbian]
- Maluckov, B. S. (2018). Networked mobbing in higher education institutions and its consequences to the wider academic community in Serbia. *Sociološki pregled* 52 (3), 886–914. [doi:10.5937/socpreg52-15492](https://doi.org/10.5937/socpreg52-15492)
- Marković, D. Ž. (2004). *Civilizational Changes and Education*. Leposavić: Učiteljski fakultet u Prizrenu [In Serbian]
- Marković, D. Ž. (2008). *Globalization and Higher Education*. Novi Pazar: Državni univerzitet; Niš: Univerzitet u Nišu [In Serbian]
- M.I. (2018). Admission to the faculty: a list of available student places. *Novosti*, May 23th. Available at: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:728757-SPISAK-SLOBODNIH-MESTA-Dizajn-igrice-u-Novom-Sadu-psihologija-u-Kragujevcu> [In Serbian]
- Miladinović, S. (2011). The Modernization of Serbian Society and the Issue of Educational Reform, *Nova srpska politička misao*, posebno izdanje, XIX (2), 53–68 [In Serbian]
- Milislavljević, V. (2019). Yet Another Anniversary: University Autonomy and Identity of Europe in Bologna Process. In M. Kulić (editor-in-chief) *National Identity and Bologna Concept of University*, 68-83. Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu [In Serbian]

- Milošević, B. (2011). Socially (Non)Based Educational Reforms: Examples Of Ideological Construction Of Future, *Nacionalni interes* 3/2011, 151–174 <https://doi.org/10.22182/ni.1232011.7>
- Mitrović, Lj. (2009). *Transition to Peripheral Capitalism*. Beograd: Institut za političke studije [In Serbian]
- Mitrović, Lj. (2017). *In the Jaws of Transition: Between the Downfall and the Alternatives (The Plea for Transition and Alternative Society)*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu; Novi Sad: Prometej [In Serbian]
- MPNTR (2018) List of Accredited Faculties and Universities. Available at <https://www.google.com/search?q=akreditovani+fakulteti+u+srbiji+2019&oq=akreditovani+fakulteti+u+srbiji&aqs=chrome.l.69i57j0l5.13232j1j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8> [In Serbian]
- NSVO, NSNTR (2014). *Doctoral Studies in Serbia*. Beograd: KONUS [In Serbian]
- One hundred years of doctoral studies in Serbia* (2008). Available at <http://www.fascikla.com/article/sto-godina-doktorskih-studija-u-srbiji> [In Serbian]
- Opinion (2018) Opinion of the Equality Protection Commissioner no. 07-00-564/2017-02, April 10th. [In Serbian]
- Pečujlić, M. (1997). *The Challenges of Transition: The New World and Post-Socialist Societies*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu [In Serbian]
- Petrović, J. (2012). *Experiments on Education in Serbia: A Look at Sidelined Issues*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini [In Serbian]
- Petrović, J., Šuvaković, U. (2019). Accessibility of Higher Education in a Post-Socialist Transition. In Semenova, V.V., Chernysh, M.F., Sushko, P.E. (eds.) *Social Mobility In A Comprehensive Society: Objective and Subjective Aspects*, 275-288. Moscow: Federal Research Sociological Center of the Russian Academy of Sciences Institute of Sociology. Available at <https://www.isras.ru/publ.html?id=7128> [In Russian]
- Popović, N., Đoric, G. (2011). From A Nursery-Base for the Elite to a Mass Production of Highly Educated Experts, *Nacionalni interes* 3/2011, 301–325 <https://doi.org/10.22182/ni.1232011.14> [In Serbian]
- Recommendation (2011) Recommendation to the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia, the NEC and the Institute for the Promotion of the Quality of Education for the elimination of discriminatory content from teaching materials and practice and promoting tolerance and human rights, no. 649/201, June 9th. Beograd: Commissioner For The Protection Of Equality. Available at <http://ravnopravnost.gov.rs/en/recommendation-to-the-ministry-of-education-and-science-of-the-republic-of-serbia-the-nec-and-the-institute-for-the-promotion-of-the-quality-of-education-for-the-elimination-of-discriminatory-content/>
- RZS (2019). Enrolled students 2018/19 in Serbia. Announcement no. 167, June 25th. Available at <http://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20191167.pdf> [In Serbian]
- Savić, M., Živadinović, I. (2015). *The Social Dimension of Studying in Serbia: EUROSTUDENT V Report for the Republic of Serbia*. Beograd: Univerzitet u Beogradu [In Serbian]
- Šarenac, D. (2019). *History for the first grade of third-year vocational schools*. Beograd: Zavod za udžbenike [In Serbian]

- Šuvaković, U. (2013). Globalization, 'New World Order' And Consequences Of Transition In Western Balkans. In V. Vuletić, J. Čirić, U. Šuvaković (eds.) *Globalization And Sovereignty Decline*. Beograd: Srpsko sociološko društvo, Institut za uporedno pravo; Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 1047–1057. Available at <https://drive.google.com/file/d/0BzVmKuYYMVVqLUFURW10UEtsZms/view> [In Serbian]
- Šuvaković, U. (2014). *Transition: Contribution to Sociological Study of Social Changes*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini [In Serbian]
- Šuvaković, U., Baljošević, S., Obradović, Ž. (2014). Smallpox and globalization or the first achieved planetary goal", *Vojnosanitetski pregled* 71(3), 301–306 [DOI: 10.2298/VSP1403301S]
- Šuvaković, U. (2014). Pro-systemic Socialization Through Consideration of So-Called General Inter-Subject Competences for the End of Secondary Education in Serbia. In B. Jovanović, M. Vilotijević (eds.) *The Role of Education in the Development of Humanistic, Intercultural and National Values*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u Prištini; Beograd: Srpska akademija obrazovanja, 1013–1029. Available at <https://drive.google.com/file/d/0BzVmKuYYMVVqRnN6eGdWR190Ukk/view> [In Serbian]
- Šuvaković, U. (2015). European Identity – A Lot Of Water Will Pass... *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* XLV (4), 239–252 [doi:10.5937/zrffp45-9762] [In Serbian]
- Šuvaković, U. (2017). Attempt to Perform Lustration in Serbia as a Form of Threatening Its National Security, *Politička revija* 2/2017, 87–101 [https://doi.org/10.22182/pr.5222017.6] [In Serbian]
- Šuvaković, U. (2018). Education in Market Produces Society of the Uneducated, *Godišnjak Srpske akademije obrazovanja za 2017*, vol. XIII (2017), 193–204. Available at <http://www.sao.org.rs/documents/2018/GODISNJAK%20SAO%20ZA%202017.%20GODINU.pdf> [In Serbian]
- University Law (1990). *Službeni glasnik SRS* XLVI (5). Available at https://bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/glasnik-zakoni/zbornik/knjiga2/2_257.pdf [In Serbian]
- University Law (1992). *Službeni glasnik RS* LVIII (21). Available at https://bg.ac.rs/files/sr/univerzitet/glasnik-zakoni/zbornik/knjiga2/2_353.pdf [In Serbian]
- Uzelac, M. (2007). *Metapedagogy* vol. I. Vršac: Visoka strukovna škola za obrazovanje vaspitača. Available at http://www.uzelac.eu/Knjige/18_MilanUzelac_Metapedagogija_I.pdf [In Serbian]
- Vidojević, Z. (2005). *Where does globalization lead?* Beograd: „Filip Višnjić”, Institut društvenih nauka [In Serbian]
- VRS (1993) Decisions of the Government of the Republic of Serbia on the Number of Students Enrolled in the first year of Basic Studies at Faculties Founded by the Republic. *Službeni glasnik RS* 49 (37)/1993, 1671–1672 [In Serbian]
- Vuković, A. (2000). Good example. *NIN*, no. 2560, January 20th. Available at: <http://www.nin.co.rs/2000-01/20/11224.html> [In Serbian]
- ZVKOV (2013). Standards of general cross-curricular competences for the end of secondary education. Available at https://ceo.edu.rs/wp-content/uploads/obrazovni_standardi_Opsti_standardi_postignuca/MEDJUPREDMETNE%20KOMPETENCIJE.pdf [In Serbian]

APPENDIX / ПРИЛОЗИ

Табела 1. Упоредни приказ удела самофинансирајућих студената у укупном броју студената који се уписују на прву годину основних студија на државним универзитетима Србије у школској 1993/94. и 2018/19.* години/
Table 1. Comparative overview of the share of self-financing students in the total number of students enrolled in the first year of elementary studies at the state universities of Serbia in the school year of 1993/94 and 2018/19.

НАЗИВ УНИВЕРЗИТЕТА/ UNIVERSITY NAME	% самофинансирајућих студената 1993/94./ % Self-financing students 1993/94	% самофинансирајућих студената 2018/19./ % Self-financing students 2018/19
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ/ UNIVERSITY OF BELGRADE	29,4	58,2
УНИВЕРЗИТЕТ УМЕТНОСТИ/ UNIVERSITY OF ARTS	16	32,9
УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ/ UNIVERSITY OF NOVI SAD	24,5	45,32
УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ/ UNIVERSITY OF KRAGUJEVAC	28	43,4
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ/ UNIVERSITY OF NIŠ	26,9	42,5
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ од 2001. са седиштем у Косовској Митровици/ UNIVERSITY OF PRIŠTINA with temporary Head Office in Kosovska Mitrovica since 2001	31	38

*Саставио аутор на основу података из Одлуке Владе Републике Србије о броју студената за упис у прву годину основних студија на факултетима чији је оснивач Република, школске 1993/94. године (VRS, 1993) („Службени гласник РС”, 49(1993), 37, 1671–1672, података Републичког завода за статистику (РЗС, 2019) и података из чланка *Упис на факултетима* од 23. 5. 2018. („Novosti”, 2018), када је реч о Универзитету у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици, чије податке, из аутору непознатих разлога, Републички завод за статистику не обрађује./

Prepared by the author on the basis of data from the Decision of the Government of the Republic of Serbia on the Number of Students Enrolled in the First Year of Basic Studies at the Faculties Founded by the Republic, in the academic year of 1993/94 (VRS, 1993) (“Службени гласник РС”, 49 (1993), 37, 1671–1672, data of the Republic Bureau of Statistics (RZS, 2019) and data from the article *Faculty Enrollment* of May 23, 2018 (“Novosti”, 2018), when it comes to the University of Priština temporarily seated in Kosovska Mitrovica, whose data are not processed by the Republic Statistical Office for reasons unknown to the author.